

AGNIESZKA PAWŁOWSKA-KUBIK

<https://orcid.org/0000-0002-7379-8645>

Gdański Uniwersytet Medyczny

SPRAWA *COMPOSITIO INTER STATUS* W CZASIE ROKOSZU SANDOMIERSKIEGO (1606–1609)

Abstrakt: Przedmiotem badań w niniejszym artykule jest problematyka kompozycji między stanami w czasie rokoszu sandomierskiego (1606–1609). Postulat rozstrzygnięcia najważniejszych punktów spornych między duchowieństwem a świeckimi, podnoszony wielokrotnie przed rokoszem, był w latach 1606–1609 jednym z elementów programu zarówno przeciwników króla, jak i stronników Zygmunta III. W artykule zanalizowano zabiegi podejmowane o realizację kompozycji w czasie wojny domowej przez wszystkie zainteresowane strony i na tej podstawie ustalono, dlaczego nie doszło do jej uchwalenia.

Słowa kluczowe: rokosz sandomierski, kompozycja między stanami, Zygmunt III Waza, szlachta, duchowieństwo.

Abstract: The article focuses on the issue of the composition between the estates during the Sandomierz Rebellion (*Rokosz*) (1606–09). The postulate to resolve the most critical points of contention between the Roman Catholic clergy and the nobility, raised many times before the conflict, was in the years 1606–09 one of the elements of the program both of Sigismund III's opponents and of the King's supporters. The article analyses the efforts made by all interested parties to implement the *compositio* during the civil war and on this basis, determines why it was not adopted.

Keywords: Sandomierz Rebellion, composition between estates, Sigismund III Vasa, nobility, clergy.

W drugiej połowie XVI w. w Rzeczypospolitej kwestia ułożenia wzajemnych stosunków Kościoła katolickiego ze szlachtą wybrzmiała przede wszystkim pod hasłem kompozycji między oboma stanami, duchownym i świeckim. Problem zawarcia kompozycji stanowił jedno z najważniejszych pól konfliktu między szlachtą a duchowieństwem i wpisywał się w antyklerykalizm szlachecki, który dążył przede wszystkim

do ograniczenia dochodów i nadmiernych przywilejów duchowieństwa¹. W wyrażeniu *compositio inter status* zamykał się szereg problemów dotyczących wzajemnych relacji stanu duchownego i świeckiego w państwie polsko-litewskim. Początkowo, w dość ścisłym znaczeniu, kompozycję można tłumaczyć jako układ, zawierany między stanami, a dotyczący uiszczania dziesięcin². Ujmując problematykę kompozycji ogólniej i szerzej, chodziło o ułożenie współżycia duchowieństwa katolickiego ze szlachtą w sprawach materialnych oraz sądowniczych. Najważniejsze punkty dotyczyły sposobu pobierania i wysokości dziesięcin, obciążeń wyderkafowych³, przechodzenia dóbr dziedzicznych szlachty w ręce duchowieństwa (co wiązało się ze zwolnieniem z obowiązku płacenia z nich świadczeń na obronę poza *subsidium charitativum*), pozywania osób świeckich przed sądy duchowne, wyboru deputatów duchownych do Trybunału oraz apelacji do Stolicy Apostolskiej od wyroków wydanych przez sądy kościelne.

Prace traktujące o stosunkach wyznaniowych w Rzeczypospolitej charakteryzują starania o kompozycję jako postulat szlachty głównie katolickiej, będący przeciwwagą dla żądań uchwalenia konfederacji wysuwanych przez różnowierców. Początkowo uchwaleniem kompozycji zainteresowane było duchowieństwo, licząc na odzyskanie swego stanu posiadania sprzed sukcesów reformacji (m.in. rewindykację przejętych przez protestantów kościołów). Z czasem, na skutek postępów kontrreformacji, szybkie zawarcie kompozycji przestało leżeć w interesie kleru, natomiast coraz silniej opowiadała się za nim szlachta⁴. Jak zauważył Jan Dziegielewski, była to przede wszystkim szlachta katolicka. Różnowiercy bowiem obawiali się, że zakończenie sporu wokół kompozycji stanie się czynnikiem umacniającym obóz kontrreformacji, impulsem do antyinnowerskich wystąpień, a więzi wyznaniowe wezmą górę nad solidarnością stanową⁵.

¹ U. Augustyniak, *Antyklerykalizm szlachecki w Rzeczypospolitej Obojga Narodów jako problem badawczy*, OIRP 57, 2013, s. 96–122.

² A. Karabowicz, *Stosunki wyznaniowe w Rzeczypospolitej za Stefana Batorego (1576–1586) w świetle prawodawstwa sejmowego i królewskiego*, w: *Cuius regio, eius religio? Publikacja po Zjeździe Historyków Państwa i Prawa, wrzesień 2006 r.*, t. 2, red. G. Górski, L. Ćwikła, M. Lipska, Lublin 2008, s. 76.

³ Wyderkaf (od niemieckiego słowa *Wiederkauf* — odkup) — potoczna nazwa umowy zakładającej pobieranie części dochodu z nieruchomości w zamian za przekazanie jej właścicielowi kwoty pieniędzy. Depozyty pieniężne zabezpieczone na dobrach wierzycieli stanowiły dla duchowieństwa jedno ze źródeł dochodu.

⁴ L. Jarmiński, *Bez użycia siły. Działalność polityczna protestantów w Rzeczypospolitej u schyłku XVI wieku*, Warszawa 1992, s. 28–29.

⁵ J. Dziegielewski, *O tolerancję dla zdominowanych. Polityka wyznaniowa Rzeczypospolitej w latach panowania Władysława IV*, Warszawa 1986, s. 86.

Kwestia kompozycji między stanami, łącząc w sobie problematykę wyznaniową z polityką i parlamentaryzmem Rzeczypospolitej Obojga Narodów, budzi zainteresowanie nie tylko badaczy zajmujących się sprawami religijnymi, ale także zagadnieniami politycznymi oraz prawnoustrojowymi. W odniesieniu do panowania Zygmunta III, pojawia się w badaniach traktujących o sporach między duchowieństwem i szlachtą, monografiach sejmów, wspominana jest także w pracach (choć nie wszystkich), w których porusza się kwestię szlacheckich egzorbitancji⁶.

⁶ J. Mazurkiewicz, *Ustawy amortyzacyjne w dawnej Polsce*, Lwów 1933; F. Śmidoda, *Sprawy dziesięcin w Trybunale Koronnym w latach 1578-1589. Kartka z walki szlachty z duchowieństwem za Stefana Batorego i pierwszych lat Zygmunta III Wazy*, „Warszawskie Studia Teologiczne” 6, Warszawa 1933; S. Ochmann, *Pretensje szlachty do duchowieństwa w latach 1615-1616*, „Acta Universitatis Vratislaviensis. Historia” 16, 1969, 108, s. 85-103; K. Lep-szy, *Walka sejmowa o konfederację warszawską w roku 1587*, „Reformacja w Polsce” 4, 1959, s. 113, 118, 130, 132-133; T. Romaniuk, *Działalność polityczno-reformacyjna szlachty różno-wierczej na Sejmiku Lubelskim w latach 1575-1648*, „Rocznik Lubelski” 18, 1975, s. 33-51; H. Karbownik, *Ciężary stanu duchownego w Polsce na rzecz państwa od roku 1381 do poło- wy XVII wieku*, Lublin 1980; I. Lewandowska-Malec, *Sejm walny koronny Rzeczypospolitej Obojga Narodów i jego dorobek ustawodawczy (1587-1632)*, Kraków 2009, s. 325-329; J. By- liński, W. Kaczorowski, *Egzorbitancje szlacheckie w czasach panowania Zygmunta III Wazy (1587-1632)*, w: *Vetera novis augere. Studia i prace dedykowane Profesorowi Waclawowi Urusz- czakowi*, t. 1, red. S. Grodziski et al., Kraków 2010, s. 35-64; Ł. Gołaszewski, *Spory o dziesię- ciny. Świeccy i duchowni w Knyszynie na przełomie XVI i XVII wieku*, Warszawa 2016; A. Paw- łowska-Kubik, *Między teorią a praktyką. Kilka uwag o konstytucjach staropolskich na przykła- dzie konstytucji o senatorach-rezydentach i kompozycji między stanami*, w: *Konstytucje państw współczesnych. Studium prawno-historyczne*, red. M. Serowaniec, J. Zemła, T. Gurbin, Toruń 2018, s. 111-141. Monografie sejmów i literatura dotycząca problematyki wewnętrznej w czasach Zygmunta III Wazy, gdzie mowa o problemach wchodzących w zakres kom- pozycji: K. Lep-szy, *Walka stronnictw w pierwszych latach panowania Zygmunta III*, Oświęcim 2015, s. 139, 147, 153; idem, *Rzeczpospolita polska w dobie sejmku inkwizycyjnego (1589-1592)*, Oświęcim 2015, s. 107, 125, 182, 194, 287, 294, 323; B. Janiszewska-Mincer, *Rzeczpospo- lita Polska w latach 1600-1603 (narastanie konfliktu między Zygmuntem III Wazą a stanami)*, Bydgoszcz 1984, s. 114-115; A. Strzelecki, *Sejm z r. 1605*, Kraków 1921, s. 59-61, 63, 93, 166-167; W. Sobieski, *Pamiętny sejm*, Warszawa 1913, s. 43, 52, 103-104, 107, 134-140, 176-177, 187, 189, 191, 199, 205-206, 208, 219; J. Byliński, *Sejm z roku 1611*, Wrocław 1970, s. 58, 68, 107, 114; idem, *Dwa sejmy z roku 1613*, Wrocław 1984, s. 132, 194; S. Ochmann, *Sejmy z lat 1615-1616*, Wrocław 1970, s. 28-29, 52, 79, 92-93, 100-101, 144-145, 149, 172; J. Seredyka, *Sejm z 1618 roku*, Opole 1988, s. 87-88, 174-175, 182-183; J. Rzońca, *Ostatni sejm przed Cecorą w 1619 r.*, Wrocław 1983, s. 6, 21, 43-44, 69, 73-75, 84; J. Pietrzak, *Po Ce- corze i podczas wojny chocimskiej. Sejmy z lat 1620 i 1621*, Wrocław 1983, s. 22-23, 41-42, 140; idem, *W przygaszonym blasku wiktorii chocimskiej. Sejm w 1623 r.*, Wrocław 1987, s. 21-23, 56, 81, 88, 92, 95, 109-110, 125; J. Dorobisz, *Sejm nadzwyczajny z 1624 roku*, Opole 1994, s. 65; J. Kwak, *Sejm warszawski 1626 roku*, Opole 1985, s. 94; J. Seredyka, *Sejm zawiedzionych nadziei*, Opole 1981, s. 37-38, 42-43, 60-61; A. Filipczak-Kocur, *Sejm zwyczajny z roku 1629*, Wrocław 1979, s. 46; J. Seredyka, *Rzeczpospolita w ostatnich latach panowania Zygmunta III (1629-1632). Zarys wewnętrznych dziejów politycznych*, Opole 1978, s. 123, 131.

Problemowi temu poświęcono także nieco miejsca w analizach dotyczących relacji szlachty i duchowieństwa w drugiej połowie XVII i w XVIII w.⁷ Dzięki analizom Dziegielewskiego⁸ i Urszuli Augustyniak⁹ problem kompozycji w latach trzydziestych XVII w. został już gruntownie przebadany. Niniejszy artykuł jest uzupełnieniem istniejących badań o czas rokoszu sandomierskiego, kiedy to kompozycja między stanami stała się jednym z punktów sporu między rokoszanami a królem i jego stronictwem.

Rokosz sandomierski (1606–1609) był jednym z największych ruchów szlachty przeciwko władcy i jednocześnie pierwszym wystąpieniem zbrojnym przeciw królowi w dziejach nowożytnej Rzeczypospolitej. Opozycjoniści podjęli szeroko zakrojoną krytykę polityki Zygmunta III Wazy. W ogniu formułowanych wobec niego zarzutów szczególnie mocno wybrzmiały od lat przedstawiane na forum publicznym, a dotąd niezrealizowane, postulaty. Wśród nich nie zabrakło punktu dotyczącego realizacji kompozycji między stanami.

Zanim przejdę do szczegółowej analizy zagadnienia kompozycji w świetle źródeł z czasów rokoszu, warto prześledzić, ile miejsca tej problematyce poświęcono w opracowaniach dotyczących wydarzeń z lat 1606–1609. Problemem *compositio inter status* nie zajął się Henryk Schmitt, autor dziewiętnastowiecznego opracowania dotyczącego rokoszu¹⁰. Także w popularnonaukowej pracy autorstwa Henryka Wisnera nie znajdują się informacje czy analizy dotyczące kompozycji¹¹. Choć Jarema Maciszewski, autor *Wojny domowej w Polsce (1606–1609)*, uznał, że przeciwstawianie się Zygmunta III szlacheckim próbom ułożenia kompozycji między stanami było jednym z najważniejszych punktów programu króla, dzięki któremu chciał on zwiększyć udział duchowieństwa w rządzeniu państwem, to w monografii rokoszu nie poświęcił tej tematyce wiele miejsca¹².

⁷ M.in.: J. Wołoszyn, *Problematyka wyznaniowa w praktyce parlamentarnej Rzeczypospolitej w latach 1648–1696*, Warszawa 2003, s. 66–93; R. Kozyrski, *Duchowieństwo, kościoły i religia w dokumentach sejmików województwa ruskiego w epoce konfesjonalizacji Rzeczypospolitej Obojga Narodów 1648–1768*, Lublin 2013, s. 156–188.

⁸ J. Dziegielewski, *Sprawa „compositio inter status” w latach 1632–1635*, KH 90, 1983, 1, s. 81–91.

⁹ U. Augustyniak, *Wzajemne pretensje szlachty i duchowieństwa katolickiego w związku z „compositio inter status” w latach trzydziestych XVII w.*, KH 114, 2007, 4, s. 43–59.

¹⁰ H. Schmitt, *Rokosz Zebrzydowskiego. Według źródeł głównie rękopisemnych*, Lwów 1858.

¹¹ H. Wisner, *Rokosz Zebrzydowskiego*, Kraków 1989. Na s. 28 autor wymienia kwestie wchodzące w obręb kompozycji jako postulaty rokoszan, a na s. 61 wylicza uchwały sejmu 1607 r. powzięte w tym zakresie.

¹² J. Maciszewski, *Wojna domowa w Polsce (1606–1609). Studium z dziejów walki przeciw kontrreformacji*, cz. 1: *Od Stężycy do Janowca*, Wrocław 1960, s. 97–98.

Autor nie odniósł się do występowania postulatu kompozycji w instrukcjach sejmikowych przed sejmem 1606 r., nie wyodrębnił też tego zagadnienia, opisując przebieg zjazdów pierwszej fazy rokoszu. Wyjątkiem jest zebranie, omówienie i podsumowanie postulatów rokoszan w końcowej partii rozprawy. Konstatacja Maciszewskiego sprowadza się do tego, że gdyby udało się je zrealizować, to pozycja duchowieństwa katolickiego zostałaby nadwerżona¹³. W późniejszym artykule tego badacza, traktującym o sejmie 1607 r., brak jakichkolwiek informacji na temat tego, jak wyglądały prace zmierzające do uchwalenia konstytucji o *compositio inter status* w trakcie prac sejmowych. Autor sprawie kompozycji poświęcił zaledwie parę zdań, uznając, że została odłożona do następnego sejmiku, czyli cała sprawa pozostawała w zawieszeniu, co nie do końca jest zgodne z prawdą¹⁴. W ostatnio wydanej monografii rokoszu kwestii kompozycji poświęcono nieco miejsca, nie tyle jednak, by uznać temat za całościowo przestudiowany i przeanalizowany¹⁵. Janusz Byliński, autor artykułu poświęconego rokoszowym pomysłom reformy państwa, w rzeczywistości niewiele przeznaczył dla nich miejsca, a o postulatcie realizacji kompozycji nie wspomina w ogóle¹⁶. Adam Strzelecki zauważył, że problemy wchodzące w zakres kompozycji były czynnikiem łączącym szlachtę

¹³ Ibidem, s. 304–305.

¹⁴ J. Maciszewski, *Sejm 1607 r. a załamanie się planów reformy państwa*, w: *O naprawę Rzeczypospolitej XVII-XVII wiek. Prace ofiarowane Władysławowi Czaplińskiemu w 60 rocznicę urodzin*, [red. J. Gierowski et al.], Warszawa 1965, s. 37–47.

¹⁵ A. Pawłowska-Kubik, *Rokosz sandomierski (1606-1609). Rzeczpospolita na politycznym rozdrożu*, Toruń 2019. Autorka zwróciła uwagę na występowanie tego postulatu w instrukcjach sejmikowych okresu wojny domowej, wśród artykułów sandomierskich i wiślickich oraz na zapisy w konstytucjach sejmowych i kwestię braku ich realizacji.

¹⁶ J. Byliński, *Rokoszowe koncepcje reformy państwa (1606-1608)*, w: *Studia historyczno-prawne. Księga poświęcona pamięci profesora Jana Sereydyki*, red. W. Kaczorowski, Opole 2008, s. 59–106. Autor za głównych inspiratorów rokoszu uznaje dysydentów, dla których jednym z podstawowych celów było uwolnienie się od płacenia dziesięciny. Z jego tekstu można wywnioskować, że grupa ta miała zabiegać szczególnie intensywnie o uchwalenie kompozycji, wszak należał do niej także problem uiszczania dziesięcin, ibidem, s. 80. Tematu tego jednak Byliński nie rozwinął, zresztą generalnie uznał, że w przypadku uchwalanych na rokoszu artykułów nie można mówić o żadnych reformatorskich pomysłach, a jedynie o zwykłych postulatach szlacheckich zgłaszanych na niemal każdym sejmie. Byliński nie jest jednak w swoich poglądach konsekwentny, bo w innym artykule uznaje starania o kompozycję (wedle nomenklatury autora należąca przecież do szeregu „zwykłych szlacheckich postulatów”) za jeden z najwymowniejszych przykładów tego, że szlachcie nie udało się przeprowadzić żadnych reform ustrojowych, J. Byliński, W. Kaczorowski, *Król, Wielmożni i Jaśnie Oświeceni a gmin szlachecki w XVI i na początku XVII wieku*, w: *Wobec króla i Rzeczypospolitej. Magnateria w XVI-XVIII wieku*, red. E. Dubas-Urwanowicz, J. Urwanowicz, Kraków 2012, s. 49.

katolicką i różnowierców¹⁷. Tak jak monografie i artykuły dotyczące rokoszu nie zajmują się problematyką kompozycji, tak również próżno szukać rozwinięcia tej tematyki w pracach traktujących o szlacheckich egzorbitancjach w czasie panowania Zygmunta III. W artykule autorstwa Bylińskiego i Włodzimierza Kaczorowskiego *Egzorbitancje szlacheckie w czasach panowania Zygmunta III Wazy (1587-1632)* prócz informacji, że kwestia kompozycji była regularnie podnoszona przez szlachtę i stanowiła jeden z punktów artykułów sandomierskich i wiślickich, także nie podjęto się szerszego przebadania tej problematyki¹⁸. W skądinąd ciekawym tekście *Konstytucje „egzorbitacyjne” w Rzeczypospolitej w latach 1607-1648. Zarys problematyki* Tomasz Kucharski zaproponował podział konstytucji egzorbitancyjnych, ale w podanych do poszczególnych typów przykładach nie omówił *compositio inter status*¹⁹. O ile zatem można powiedzieć, że część spraw wchodzących w zakres problematyki religijnej w czasie rokoszu została już dość dobrze opracowana²⁰, o tyle kwestia kompozycji między stanami wymaga analizy i pewnych wyjaśnień.

Pierwsze dokumenty, w których pojawia się informacja o konieczności przeprowadzenia kompozycji między stanem duchownym i świeckim, pochodzą z drugiej połowy XVI w. Kwestia uporządkowania ich relacji prawnych była dyskutowana w trakcie zjazdu jędrzejowskiego w 1576 r.²¹ W przyjętych przez zgromadzonych w Jędrzejowie konstytucjach znajduje się zapis, nakazujący uchwalić kompozycję na sejmie koronacyjnym lub na kolejnym walnym zgromadzeniu, a jeśli do tego nie dojdzie, konstytucja nakładała na władcę obowiązek „skończenia iey”²². Już wów-

¹⁷ A. Strzelecki, *Udział i rola różnowierstwa w rokoszu Zebrzydowskiego (1606-1607)*, „Reformacja w Polsce” 7/8, 1935/1936, s. 106-107.

¹⁸ J. Byliński, W. Kaczorowski, *Egzorbitancje szlacheckie w czasach panowania Zygmunta III Wazy*, s. 35-63.

¹⁹ Wyodrębnione przez Kucharskiego typy konstytucji egzorbitancyjnych to: 1) potwierdzające obowiązujące normy; 2) objaśniające obowiązujące normy; 3) wpływające na sytuację prawną określonych podmiotów bądź grup podmiotów, T. Kucharski, *Konstytucje „egzorbitacyjne” w Rzeczypospolitej w latach 1607-1648. Zarys problematyki*, CPH 64, 2012, 2, s. 139-157.

²⁰ A. Strzelecki, *Udział i rola różnowierstwa*, s. 101-184; E. Opaliński, *Dwa nieznanne projekty „procesu” konfederacji warszawskiej z 1605 i 1607 roku*, w: *Z dziejów stosunków wyznaniowych w Rzeczypospolitej XVI-XVII wieku*, red. H. Gmiterek, Lublin 2000, s. 165-177; T. Kempa, *Prawosławni wobec rokoszu Zebrzydowskiego*, w: *Homo doctus in se semper divitias habet. Księga pamiątkowa ofiarowana Profesorowi Januszowi Małłkowi z okazji siedemdziesiątej rocznicy urodzin i pięćdziesiątej rocznicy rozpoczęcia pracy naukowej*, red. W. Polak, Toruń 2008, s. 263-283.

²¹ E. Dubas-Urwanowicz, *Koronne zjazdy szlacheckie w dwóch pierwszych bezkrólewicach po śmierci Zygmunta Augusta*, Białystok 1998, s. 206.

²² „Confirmatio electionis Stephani in Regem Poloniae”, VC 2/1, s. 348.

czas zatem zakładano, że szlachta i duchowieństwo mogą nie osiągnąć porozumienia i w takim wypadku to król miał odegrać w uchwaleniu kompozycji decydującą rolę. Zapis ten pozostał niezrealizowany, a informacja o potrzebie porozumienia między stanami pojawiła się w konstytucjach po raz kolejny w 1578 r. Ustalono, że problem dziesięcin ma zostać odłożony do kompozycji, która „ma być na sejmie”²³, nie określono jednak nic ponadto — ani modułu prowadzenia dyskusji nad nią ani nawet tego, czy mowa jest o konkretnym, kolejnym sejmie. Z konstytucji uchwalonej na sejmie 1581 r. wynika, że kompozycja miała odbyć się na następnym²⁴, do czego jednak nie doszło. Mieczysław Korolko zauważył, że spory o kompozycję były immanentnym składnikiem sejmów czasów Stefana Batorego²⁵. Podczas zgromadzenia walnego w 1585 r., obok sprawy Zborowskich, to właśnie problem kompozycji był przyczyną tego, że sejm rozszedł się bez podjęcia uchwał²⁶. Warto jednak odnotować, że w momencie dużego politycznego napięcia przed sejmem w 1585 r. część szlachty postulowała, aby w obliczu istotnych problemów, które należy na sejmie rozwiązać, kwestia kompozycji została odłożona na inny, spokojniejszy czas²⁷. Ostatecznie sprawa była na sejmie dyskutowana w izbie poselskiej oraz poruszana w wotach senatorskich. Finalna konkluzja przedstawiona Batoremu, a zakładająca zwołanie w sprawie kompozycji osobnego sejmiku bez udziału króla, była dla niego nie do przyjęcia²⁸.

Problem braku egzekucji konstytucji o kompozycji między stanami wrócił w czasie panowania Zygmunta III²⁹. O realizację tego postulatu szlachta upominała się wielokrotnie od samego początku panowania Wazy. W latach 1589, 1592, 1593, 1598, 1600, 1602 i 1604 punkt dotyczący

²³ „Jako sądzić mają, i o akcyach duchownych”, ibidem, s. 408.

²⁴ „O dziesięcinach”, ibidem, s. 451.

²⁵ M. Korolko, *Klejnot swobodnego sumienia. Polemika wokół konfederacji warszawskiej w latach 1573–1658*, Warszawa 1974, s. 82–84.

²⁶ U. Augustyniak, *Dzieje konfliktu między szlachtą a duchowieństwem*, w: eadem, *Państwo świeckie czy księżę? Spór o rolę duchowieństwa katolickiego w Rzeczypospolitej w czasach Zygmunta III Wazy. Wybór tekstów*, Warszawa 2013, s. 43.

²⁷ *Instrukcja posłom na sejm z sejmiku lubelskiego 6 listopada 1584 r.*, w: *Akta sejmikowe województwa lubelskiego 1572–1632* (dalej: ASWL), oprac. H. Gmiterek, Lublin 2016, s. 49.

²⁸ *Akt sejmiku walnego koronnego warszawskiego 1585 r.*, w: *Dyaryusze sejmowe r. 1585: w dodatkach: ułamki dyaryusza sejmowego roku 1582, akta sejmikowe i inne akta odnoszące się do sejmiku 1585 roku*, wyd. A. Czuczyski, Kraków 1901, s. 269.

²⁹ Jeszcze przed wyborem Wazy na tron stany podkreślały problem niezrealizowania kompozycji i deklarowały, że do jej uchwalenia dojdzie na sejmie elekcyjnym, przed koronacją; „Konfederacja generalna warszawska [7 marca 1587 r.]”, VC 2/2, s. 21. Tak się oczywiście nie stało.

kompozycji pojawił się w instrukcji sejmiku średzkiego³⁰. Sprawę tę w 1590, 1592, 1593, 1596 i 1604 r. poruszał także sejmik proszowicki³¹. W latach 1592 i 1593 punkt dotyczący kompozycji pojawił się w laudum i instrukcji sejmiku województwa ruskiego³². Szlachta lubelska poruszała tę kwestię w 1589, 1590, 1592, 1596, 1598 i 1604 r.³³ Szlachta sieradzka zamieszczała w instrukcjach sejmikowych punkt odnoszący się do kompozycji w latach 1589, 1590, 1592, 1593, 1597 i 1604³⁴. Sejmik opatowski dopominał się o kompozycję w 1589, 1590, 1592 i 1596 r.³⁵, natomiast

³⁰ *Instrukcja dana posłom z sejmiku przedsejmowego województw poznańskiego i kaliskiego w Środzie 31 stycznia – 3 lutego 1589 r.*, w: *Akta sejmikowe województw poznańskiego i kaliskiego* (dalej: ASWP), t. 1: 1572–1632, cz. 1: 1572–1616, wyd. W. Dworzaczek, Poznań 1957, s. 77; *Instrukcja dana posłom z sejmiku przedsejmowego województw poznańskiego i kaliskiego w Środzie 4 sierpnia 1592 r.*, ibidem, s. 158; *Instrukcja dana posłom z sejmiku przedsejmowego województw poznańskiego i kaliskiego w Środzie 26 marca 1593 r.*, ibidem, s. 163; *Instrukcja dana posłom z sejmiku przedsejmowego województw poznańskiego i kaliskiego w Środzie 26 stycznia 1598 r.*, ibidem, s. 207; *Instrukcja dana posłom z sejmiku przedsejmowego województw poznańskiego i kaliskiego w Środzie 17 stycznia 1600 r.*, ibidem, s. 222; *Instrukcja dana posłom z sejmiku przedsejmowego województw poznańskiego i kaliskiego w Środzie 30 grudnia 1602 r.*, ibidem, s. 256; *Instrukcja dana posłom z sejmiku przedsejmowego województw poznańskiego i kaliskiego w Środzie 16 grudnia 1604 r.*, ibidem, s. 261–262.

³¹ *Instrukcje sejmiku przedsejmowego województwa krakowskiego w Proszowicach 15 lutego 1590 r.*, w: *Akta sejmikowe województwa krakowskiego* (dalej: ASWK), t. 1: 1572–1620, wyd. S. Kutrzeba, Kraków 1932, s. 146; *Instrukcja, dana posłom na sejm z sejmiku województwa krakowskiego w Proszowicach 12 sierpnia 1592 r.*, ibidem, s. 185; *Instrukcja, dana posłom na sejm z sejmiku województwa krakowskiego w Proszowicach [na początku kwietnia 1593 r.]*, ibidem, s. 192; L. Jarmański, op. cit., s. 134; *Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku województwa krakowskiego w Proszowicach 16 grudnia 1604 r.*, ASWK, t. 1, s. 254.

³² *Laudum sejmiku wiszeńskiego*, Wisnia 7 VIII 1592, AGZ, t. 20: *Lauda sejmikowe*, t. 1: *Lauda wiszeńskie 1572–1648 r.*, oprac. A. Prochaska, Lwów 1909, s. 92; *Uchwały sejmiku wiszeńskiego*, Wisnia 31 III 1593, ibidem, s. 94.

³³ *Instrukcja sejmiku lubelskiego*, Lublin 30 I 1589, Haus-, Hof- und Staatsarchiv (dalej: HHStA), Polen I 44, k. 118–118v; *Instrukcja posłom na sejm z sejmiku w Lublinie 8 lutego 1590 r.*, ASWL, s. 71; *Artykuły województwa lubelskiego na sejmiku uchwalone*, Lublin 7 VIII 1592, w: *Dyaryusze i akta sejmowe r. 1591–1592*, wyd. E. Barwiński, Kraków 1911, s. 186; *Instrukcja posłom na sejm z sejmiku w Lublinie 21 lutego 1596 r.*, ASWL, s. 91; *Instrukcja posłom na sejm z sejmiku w Lublinie 28 stycznia 1598 r.*, ibidem, s. 99; *Instrukcja posłom na sejm z sejmiku w Lublinie 16 grudnia 1604 r.*, ibidem, s. 124.

³⁴ *Artykuły sejmiku szadkowskiego*, Szadek 2 II 1589, BN, Zbiory Biblioteki Ordynacji Zamojskiej (dalej: BOZ), sygn. 1203, k. 124v; *Instrukcja sejmiku szadkowskiego*, Szadek 8 II 1590, BC 1621, s. 726; *Artykuły posłom województwa sieradzkiego podane*, Szadek 4 VIII 1592, w: *Dyaryusze i akta sejmowe r. 1591–1592*, s. 115; *Instrukcja sejmiku szadkowskiego*, Szadek 20 III 1593, BC 340, k. 171; *Artykuły na sejmiku szadkowskim*, Szadek 8 I 1597, w: *Dyaryusze sejmowe r. 1597: w dodatkach: akta sejmikowe i inne odnoszące się do tego sejmiku*, wyd. E. Barwiński, Kraków 1907, s. 350; *Instrukcja sejmiku szadkowskiego*, Szadek XII 1604, BC 318, s. 201.

³⁵ *Instrukcja sejmiku opatowskiego*, Opatów 6 II 1589, HHStA, Polen I 44, k. 75; *Instrukcja sejmiku opatowskiego*, Opatów 13 II 1590, BC 1621, s. 710; *Instrukcja sejmiku*

sejmik wieluński w 1590 i 1592 r.³⁶ W latach 1592 i 1597 zalecenia co do kompozycji poruczała swoim posłom szlachta ziemi czerskiej i płockiej³⁷. W 1592 i 1604 r. kwestię tę poruszyły także instrukcje bełska oraz łączycka³⁸. Problem kompozycji w latach 1589, 1590 i 1593 wymieniała instrukcja szlachty brzesko-kujawskiej i inowrocławskiej³⁹. O tym, jak ważna była dla szlachty sprawa kompozycji, świadczą instrukcje sejmikowe Wielkopolan z lat 1592 i 1593, szlachty ruskiej, płockiej, lubelskiej i podolskiej z 1592 r. oraz szlachty rawskiej z 1604 r., gdzie w przypadku niemożności realizacji kompozycji na najbliższym sejmie szlachta prosiła o zwołanie sejmiku nadzwyczajnego, który miał zająć się wyłącznie tym problemem⁴⁰.

opatowskiego, Opatów 9 VIII 1592, w: *Dyaryusze i akta sejmowe r. 1591–1592*, s. 182; L. Jarminiński, op. cit., s. 134.

³⁶ Instrukcja sejmiku wieluńskiego, Wieluń II 1590, BC 1621, s. 740; *Artykuły ziemi wieluńskiej*, Wieluń VIII 1592, w: *Dyaryusze i akta sejmowe r. 1591–1592*, s. 120.

³⁷ *Instrukcja sejmiku ziemi czerskiej na sejm walny*, Czersk 14 VIII 1592, w: *Dyaryusze i akta sejmowe r. 1591–1592*, s. 138; *Artykuły płockie*, Płock VIII 1592, ibidem, s. 134; *Artykuły na sejmiku czerskim podane*, Czersk 20 I 1597, w: *Dyaryusze sejmowe r. 1597*, s. 361; *Artykuły na sejmiku województwa płockiego*, Płock 12 I 1597, ibidem, s. 357 (w 1597 r. szlachta czerska i płocka prosiła o odłożenie sprawy kompozycji na później). Punkt dotyczący kompozycji szlachta płocka umieściła także w instrukcji w 1589 r., *Instrukcja szlachty płockiej*, Płock 1589, HHStA, Polen I 46, k. 79v.

³⁸ *Artykuły sejmiku województwa bełzkiego*, Bełz 4 VIII 1592, w: *Dyaryusze i akta sejmowe r. 1591–1592*, s. 198; *Artykuły województwa łączyckiego*, Łęczycza 5 VIII 1592, ibidem, s. 121; *Instrukcja Województwa Bełskiego Posłom na Seym Warszawski w roku 1605 przez Jego Mci Pana Zamojskiego Kanclerza i Hetmana Koronnego pisana*, w: A. Sokołowski, *Przed rokoszem. Studium historyczne z czasów Zygmunta III*, „Rozprawy Wydziału Historyczno-Filozoficznego Akademii Umiejętności” 15, Kraków 1882, s. 210–211; *Instrukcja sejmiku łączyckiego*, Łęczycza 16 XII 1604, BPAU-PANKr 8327, s. 108. Punkt dotyczący kompozycji szlachta łączycka umieściła także w instrukcji w 1589 r., *Instrukcja szlachty łączyckiej*, Łęczycza 1589, BN, BOZ, sygn. 1203, k. 128v.

³⁹ *Instrukcja sejmiku radziejowskiego*, Radziejów 1589, BN, BOZ, sygn. 1203, k. 132; *Instrukcja sejmiku radziejowskiego*, Radziejów [II] 1590, HHStA, Polen I 47, k. 66; *Instrukcja sejmiku radziejowskiego*, Radziejów 23 III 1593, BC 340, k. 169–169v.

⁴⁰ *Instrukcja dana posłom z sejmiku przedsejmowego województw poznańskiego i kaliskiego w Środzie 4 sierpnia 1592 r.*, ASWP, t. 1, cz. 1, s. 158; *Instrukcja dana posłom z sejmiku przedsejmowego województw poznańskiego i kaliskiego w Środzie 26 marca 1593 r.*, ibidem, s. 163; *Laudum sejmiku wiszeńskiego*, Wisnia 7 VIII 1592, AGZ, t. 20, t. 1, s. 92; *Artykuły płockie*, Płock VIII 1592, w: *Dyaryusze i akta sejmowe r. 1591–1592*, s. 134–135; *Artykuły województwa lubelskiego na sejmiku uchwalone*, Lublin 7 VIII 1592, ibidem, s. 186; *Instrukcja abo artykuły sejmiku kamienieckiego*, Kamieniec Podolski 27 VII 1592, ibidem, s. 202; *Instrukcja sejmiku rawskiego*, Rawa 16 XII 1604, BC 318, s. 244. Przed sejmem w 1605 r. prosiła o to także szlachta łączycka, uznając jednocześnie, że zajmowanie się sprawą kompozycji na najbliższym sejmie może utrudnić jego obrady, *Instrukcja sejmiku łączyckiego*, Łęczycza 16 XII 1604, BPAU-PANKr 8327, s. 108.

W czasie rokoszu sandomierskiego problem nieuchwalenia konstytucji o kompozycji między stanami wybrzmiał szczególnie mocno. Podczas rokoszowych zjazdów zgromadzeni atakowali w swoich przemowach duchowieństwo. Po raz kolejny upominano się o obwarowanie konfederacji warszawskiej oraz zapewnienie swobód wyznaniowych prawosławnym. Podjęta walka ze stanem duchownym sprowadzała się nie tylko do żądań ograniczenia politycznego wpływu Kościoła katolickiego w Rzeczypospolitej, ale również osłabienia ekonomicznej i sędowniczej przewagi duchownych. Stąd wiele postulatów rokoszowych ściśle wiązało się z koniecznością dojścia do skutku kompozycji między stanami⁴¹. Walki tej nie można przy tym odbierać wyłącznie w jednopłaszczyznowym wymiarze konfliktu między protestantami (wielu z nich odgrywało znaczącą rolę w trakcie rokoszu) a katolikami. Cechą charakterystyczną pism publicystycznych dotyczących się Kościoła, a powstałych w czasie rokoszu sandomierskiego jest to, że ich autorami byli zarówno protestanci, jak i katolicy, a dyskusja obejmowała kwestie polityczne i ekonomiczne, nie dotykając praktycznie zagadnień teologicznych i dogmatycznych⁴². Postulaty rokoszan dotyczące konfliktów na tle wyznaniowym, duchowieństwa, Kościoła katolickiego rozpatrywać należy jako chęć zakwestionowania odrębności polityczno-prawnej stanu duchownego od stanu szlacheckiego.

Już w przededniu wybuchu rokoszu, na sejmie w 1606 r., szlachta domagała się realizacji *compositio inter status*. Wspomnieć przy tym należy, że okoliczności, w których odbyło się zgromadzenie walne, nie zwiastowały pomyślnego zakończenia obrad. Napięta sytuacja polityczna wynikała przede wszystkim ze zwołania szlachty na zjazd pod Stężycę w czasie oznaczonym na obrady sejmowe⁴³. Funkcjonujący obok sejmu zjazd starał się wywierać nacisk na przebieg zgromadzenia walnego, a opozycyjnie nastawieni posłowie byli w kontakcie z uczestnikami zjazdu stężyckiego. Wreszcie, po rozejściu się sejmu bez podjęcia uchwał, czynni opozycjoniści zjawili się pod Stężycą, by podjąć już konkretne kroki zmierzające do wywołania rokoszu⁴⁴. Monografista sejmu, Wacław Sobieski uznał, że kampania przedsejmikowa cechowała się wzmożonymi atakami na kler i wyraźnym artykułowaniem postulatów o charakterze religijnym, w tym i tych dotyczących kompozycji⁴⁵. Problem ten przed sejmem

⁴¹ A. Pawłowska-Kubik, *Między teorią a praktyką*, s. 120.

⁴² J. Maciszewski, *Wojna domowa w Polsce*, s. 302.

⁴³ *Uniwersał sejmiku głównego małopolskiego w Korczynie z 23 lutego 1606 r. o zjechaniu się w Stężycę na 9 kwietnia 1606 r.*, ASWK, t. 1, s. 282–283.

⁴⁴ A. Pawłowska-Kubik, *Rokosz sandomierski*, s. 124–126.

⁴⁵ W. Sobieski, op. cit., s. 41–57.

podnosiły instrukcje sejmików proszowickiego, średzkiego, różańskiego, czerskiego i łęczyckiego⁴⁶. W trakcie obrad posłowie dyskutowali, obok kwestii obwarowania konfederacji warszawskiej, także o *compositio inter status*⁴⁷. Punkt dotyczący kompozycji znalazł się wreszcie w egzorbitancjach, przedstawionych przez izbę poselską Zygmuntovi III na sejmie 20 marca 1606 r.⁴⁸ Podkreślano przy tym, że stan szlachecki nie widzi niestety, by król podjął jakiekolwiek działania w celu dojścia kompozycji do skutku. W udzielonej posłom odpowiedzi Zygmunt III podkreślił, że zależy mu na dojściu do skutku kompozycji między stanami, ale chciał „aby środki jakie były podane, do których przyłożyłby też Król Jęgomość swoje”⁴⁹. Monarcha słusznie oczekiwał, że wstępną propozycję opracują sami zainteresowani, wszak narzucenie koncepcji przez władzę mogło skutkować niezadowoleniem i krytyką, zwłaszcza w tak gorącym politycznie okresie. Ponadto Zygmunt III, zdając sobie sprawę, iż uzgodnienie pewnych kwestii w zakresie kompozycji wychodzi poza same rozmowy między szlachtą i duchownymi, a wymaga także uzgodnień ze Stolicą Apostolską, zobowiązał się do zabiegów w tym zakresie, nie precyzując jednak ich czasu ani formy⁵⁰. Do postulatów szlachty odniosło się także samo duchowieństwo. W przygotowanym *Responsie od duchowieństwa na piśmie podanym względem konfederacyi*⁵¹ przedstawiciele Kościoła katolickiego podkreślili wcześniejsze, oprotestowane przez siebie, zaniedbania względem realizacji kompozycji i wyrazili gotowość przystąpienia do niej w wyznaczonym czasie. Jednakże dość krytycznie odnieśli się do szlacheckich postulatów dotyczących dziesięcin i spraw sądowniczych, co nie wskazywało na gotowość do kompromisu. Niestety, sejm 1606 r. rozszedł się bez podjęcia uchwał, a powodem tego było odrzucenie przez

⁴⁶ *Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku województwa krakowskiego w Proszowicach 16 lutego 1606 r.*, ASWK, t. 1, s. 276; *Instrukcja dana posłom sejmowym z sejmiku przedsejmowego województw poznańskiego i kaliskiego w Środzie 9 lutego 1606 r.*, ASWP, t. 1, cz. 1, s. 278; *Instrukcja sejmiku różańskiego, Różan 1606*, BPAU-PANKr 8337, k. 11; *Instrukcja sejmiku czerskiego, Czersk 21 II 1606*, BPAU-PANKr 8319, k. 41v; *Instrukcja sejmiku łęczyckiego, Łęczyca 10 II 1606*, BPAU-PANKr 8327, s. 118.

⁴⁷ W. Sobieski, op. cit., s. 107.

⁴⁸ *Poselstwo na walnym sejmie miasto propozycje podane od panów posłów*, w: *Rokosz Zebrzydowski, materiały historyczne poprzedzone przedmową i rozprawą pod tytułem „Konfederacja i rokosz w dawnym prawie państwowem polskim”*, wyd. A. Rembowski, Warszawa 1893, s. 242.

⁴⁹ „*Respons KJmci panom posłom ziemskim na grawamina i postulata ich dany*”, AGAD, Archiwum Publiczne Potockich (dalej: APP), 31, s. 84.

⁵⁰ *Ibidem*, s. 106. O dyskusji na temat kwestii religijnych w trakcie sejmu: W. Sobieski, op. cit., s. 134–140.

⁵¹ *Pisma polityczne z czasów rokoszu Zebrzydowskiego 1606–1608*, wyd. J. Czubek, t. 2: *Proza*, Kraków 1918, s. 232–239.

biskupów projektu konstytucji o tumultach religijnych i w konsekwencji tego protest innowierców przeciwko uniwersałowi poborowemu. Problem egzekucji konstytucji o kompozycji między stanami stał się przedmiotem dyskusji na zjazdach, mających miejsce w czasie rokoszu.

W trakcie zjazdu w Stężycy wiosną 1606 r., zgromadzenia będącego preludem rokoszu, o konkretach względem naprawy sytuacji w Rzeczypospolitej mówiło się niewiele. Wojewoda krakowski Mikołaj Zebrzydowski próbował wyjaśnić inicjatywę zwołania zjazdu, senatorowie wotowali w sposób oględny i pozbawiony odniesień do konkretów, wysłuchano poselstwa z sejmu, treści przedstawionych królowi „urazów” i odpowiedzi na nie. Nie było pod Stężycą przestąpienia, ani chyba także chęci ze strony inspiratorów zjazdu, do poważnej, merytorycznej dyskusji na temat stanu państwa i sposobu realizacji egzorbitancji. Zresztą rola tego zgromadzenia była inna, o czym wspomniano już wcześniej.

Odmienny w kształcie i przebiegu czerwcowy zjazd pod Lublinem odniósł się już nieco szerzej do „urazów” szlacheckich, w tym także do kwestii kompozycji. Pozwoliły zresztą na to sprzyjające okoliczności, gdyż w czasie zjazdu w Lublinie obradował akurat Trybunał Koronny. Rokoszanie i deputaci wymieniali między sobą poselstwa. Przy okazji przedstawiciele niektórych województw, w imieniu marszałka zjazdu, podczaszego litewskiego Janusza Radziwiłła, przedłożyli propozycję, by w czasie obrad wstrzymano się od sądzenia spraw spornych między szlachtą i duchowieństwem. Prośbę motywowano wieloma protestacjami złożonym w czasie ostatniego sejmu⁵². Niestety diariusz nie podaje, jaka była odpowiedź deputatów, można jednak domyślać się, że odmowna. Według Adama Strzeleckiego część zgromadzonej szlachty miała jednak sprzeciwić się temu pomysłowi, co autor tłumaczy przewagą katolików nad różnowiercami w tej fazie zjazdu⁵³. Trudno jednoznacznie określić, czy rzeczywiście katolicy byli przeciwko temu rozwiązaniu, czy może po prostu niektórzy uczestnicy zjazdu na tym etapie rokoszu nie przyznawali odbywającemu się zgromadzeniu legitymizacji w zakresie takich działań, jak przerywanie posiedzenia Trybunału. W miarę jak mijały kolejne dni, część haseł i propozycji zyskiwała na ostrości, należy do nich zaliczyć także te adresowane do duchowieństwa. Przykładem było wotum posła sandomierskiego Jakuba Sienieńskiego⁵⁴, który m.in. żądał

⁵² „Diariusz abo proces zjazdu pod Lublinem koła rycerskiego, na którym rokosz uchwalono i pod Sandomierz złożono. Roku 1606”, BO 6603, s. 110.

⁵³ A. Strzelecki, *Udział i rola różnowierstwa*, s. 119.

⁵⁴ Jakub Sienieński (1568–1639) — arianin, wybitny parlamentarzysta, autor projektów reform skarbowych, fundator Akademii Rakowskiej i jeden z najaktywniejszych rokoszan, I. Kaniewska, *Sienieński Jakub*, PSB, t. 37, Warszawa–Kraków 1996–1997, s. 174–179.

od arcybiskupa Bernarda Maciejowskiego zwołania zjazdu i ukarania na nim części duchownych oraz przybycia na szlacheckie obrady tych, „którzy się niewinni być czują”⁵⁵. Jeszcze bardziej radykalni rokoszanie mówili o kwestii dziesięcin i wyderkafach jako przywilejach duchowieństwa odbierających szlachcie chleb⁵⁶.

Jeśli spojrzeć na zjazdy szlacheckie w latach 1606–1609 pod kątem konstruktywnej dyskusji o sposobach naprawy państwa, za najbardziej merytoryczne należy uznać zgromadzenia pod Sandomierzem i Wiślicą z sierpnia 1606 r. W świetle diariuszy⁵⁷ pierwsze dni obrad zjazdu pod Sandomierzem były mało konkretne. Upływały one na słuchaniu poselstw szlachty z poszczególnych ziem, przemowach czołowych działaczy rokoszu, wotach wygłaszanych przez senatorów; relacjonowano także rezultaty poselstwa do Zygmunta III po zjeździe lubelskim i przyjęto królewskich posłów. W relacjach z tych dni nie pojawiają się żadne szczegółowe programy reform, a samych deputatów do spisania egzorbitancji wybrano dopiero 19 sierpnia⁵⁸, niemal dwa tygodnie po rozpoczęciu obrad. Działalność tej komisji utrudniały nieporozumienia co do charakteru prac i kształtu przyszłych artykułów. Jak wynika z diariuszy, skład wyłonionej deputacji ulegał zmianom. Wiadomo także, że zebrana szlachta była zniecierpliwiona oczekiwaniem na rezultaty prac. Przed ostatecznym uchwaleniem, egzorbitancje były przedstawiane w kole. Wystąpienie Marcina Broniewskiego⁵⁹ z 24 sierpnia, mające charakter retorycznych pytań, których celem było nie tylko skłonienie

⁵⁵ „Zjazd pod Lublinem”, BK 1069, k. 44.

⁵⁶ Ibidem, k. 44v.

⁵⁷ Opis wydarzeń pod Sandomierzem i Wiślicą zachował się w licznych relacjach, m.in.: „Diariusz. Działo się to na polu pod Pokrzywnicą blisko wsi Sońniczan do tegoż opactwa należącej dwie mile od Sandomierza na zjeździe generalnym rokoszowym wedle uchwały zjazdu lubelskiego pro Die sexta augusti in AD 1606 złożonego, tamże w kole pisany”, BC 339, k. 174-298v; „Rokosz pod Sandomierzem. Działo się to na polu pod Pokrzywnicą [obecnie: Koprzywnica] blisko wsi Sońniczan do tegoż opactwa należącej dwie mili od Sandomierza na zjeździe generalnym rokoszowym wedle uchwały zjazdu lubelskiego pro die 6ta augusti in AD 1606 złożonego. Tamże w kole pisano”, BO 115, k. 1-116; „Rokosz sandomierski na zjeździe lubelskim Roku Pańskiego uchwalony 1606”, BK 317, k. 142-214v; *Akta rokoszowe, który był złożony z zjazdu Lubelskiego roku pańskiego 1606 na dzień 6 sierpnia pod Sandomierzem. Koło było pod Pokrzywnicą*, w: *Rokosz Zebrzydowskiego*, s. 38-100.

⁵⁸ „Rokosz sandomierski na zjeździe lubelskim Roku Pańskiego uchwalony 1606”, BK 317, k. 185-186.

⁵⁹ Marcin Broniewski (ok. 1568-1624) — działacz sejmowy i reformacyjny, jeden z najaktywniejszych rokoszan, brat czeski, autor traktatów politycznych, J. Byliński, *Marcin Broniewski — trybun szlachty wielkopolskiej w czasach Zygmunta III*, Wrocław 1994; K. Chodynicki, *Broniewski Marcin*, PSB, t. 2, Kraków 1936, s. 462-464.

zgrupowanych do dogłębnego przemyślenia wskazanej problematyki, ale także budowanie napięcia wokół artykułów, poruszało problem kompozycji jedynie ogólnie. Rokoszanin zapytywał, dlaczego, pomimo narastających problemów między stanem duchownym i świeckim, do tej pory nie doszło do uchwalenia kompozycji⁶⁰. Dzień później w kole egzorbitancje ponownie przedstawił niejaki Strasz. Choć wypisane w punktach, a przez to również ogólnikowe, dają jednak jakiś obraz kierunku prac nad problemami wchodzącymi w zakres kompozycji. Wyodrębnione zagadnienia wskazywały, że w ramach *compositio inter status* szlachta będzie szukać rozwiązań dla problemu uiszczania dziesięcin, nabywania dóbr ziemskich przez duchownych i zmian zasad funkcjonowania *iudicium compositum*⁶¹. Przed ostatecznym zredagowaniem artykułów propozycje odczytywano w kole, przy czym część postulatów (konkretnie dotyczących usunięcia jezuitów z Rzeczypospolitej) została oprotestowana⁶². Wśród innych kwestii, nad którymi debatowano (m.in. artykuł o obwarowaniu konfederacji warszawskiej i o senatorach), diariusze nie wymieniają spraw wchodzących w zakres kompozycji między stanami⁶³.

Ostatecznie uchwalone we wrześniu 1606 r. postulaty sandomierskie rozwijały wszystkie wymienione wyżej, a odnoszące się do kompozycji, zagadnienia. Do momentu zawarcia kompozycji zawieszono miały zostać wszystkie spory o dziesięciny dla tych, którzy nie uiszczali ich przed 1578 r., oraz obowiązywać miał zakaz egzekucji starościńskiej w tych sprawach pod karą grzywny na starostę. Sędziowie ziemscy zaś winni zawiesić sądenie bieżących spraw o dziesięciny. Wedle rokoszowej propozycji w kompetencjach sądów duchownych pozostały jedynie sprawy

⁶⁰ *Puncta rokoszowe, które czytał Pan Broniewski w kole 24 Augusti 1606*, w: *Rokosz Zebrzydowskiego*, s. 293.

⁶¹ *Egzorbitancje na rokoshu w kole czytane przez pana Strasza 25 Augusti anno 1606*, w: *Rokosz Zebrzydowskiego*, s. 286.

⁶² „Rokosz pod Sandomierzem. Działo się to na polu pod Pokrzywnicą [obecnie Koprzywnica] blisko wsi Sońniczan do tegoż opactwa należącej dwie mili od Sandomierza na zjeździe generalnym rokoshowym wedle uchwały zjazdu lubelskiego pro die 6ta augusti in AD 1606 złożonego. Tamże w kole pisano”, BO 115, k. 59 i 75. Szerzej o losach artykułu o jezuitach pod Sandomierzem: A. Strzelecki, *Udział i rola różnowierstwa*, s. 153–155.

⁶³ Inaczej twierdzi Adam Strzelecki, który uważał, że pewne kontrowersje towarzyszyły uchwalaniu artykułów o zakazie kupowania dóbr ziemskich przez duchowieństwo oraz podleganiu duchowieństwa w sprawach ze szlachtą pod sądownictwo szlacheckie. Diariusze jednak nie odnotowują sprzeciwów, a jedynie gorące przemowy Stanisława „Diabła” Stadnickiego popierające te projekty, por. „Diariusz. Działo się to na polu pod Pokrzywnicą blisko wsi Sońniczan do tegoż opactwa należącej dwie mile od Sandomierza na zjeździe generalnym rokoshowym wedle uchwały zjazdu lubelskiego pro Die sexta augusti in AD 1606 złożonego, tamże w kole pisany”, BC 339, k. 242; A. Strzelecki, *Udział i rola różnowierstwa*, s. 159.

między duchownymi, natomiast sprawy z duchownymi o grunty miały rozstrzygać sądy ziemskie, sprawy podpadające pod jurysdykcję starościńską — sądy grodzkie, a kryminalne — sądy sejmowe. Duchownym stanowczo zakazano nabywać dobra ziemskie, a urzędnikom — przyjmować tego rodzaju zapisy w kancelariach. Starostwa i dzierżawy dóbr królewskich miały nie być nadawane duchownym, a te, które im nadano, miały zostać przekazane szlachcie. W odniesieniu do działalności Trybunału Koronnego rokoszanie dążyli do osłabienia pozycji duchowieństwa w tej instytucji. Przede wszystkim istotnym problemem w *iudicium compositum* był równy skład deputatów duchownych i świeckich, co w rzeczywistości dawało przewagę tym pierwszym⁶⁴. Dlatego w artykułach sandomierskich postulowano, by w procesach dotyczących się majątności kościelnych i dziesięcin zamiast równej liczby deputatów w kolegium sędziowskim zasiadało czterech duchownych i sześciu świeckich. Żądano także, by duchowni nie uczestniczyli w wybieraniu deputatów świeckich i marszałka trybunalskiego⁶⁵. Uczestnictwo duchowieństwa w wyborze marszałka przy jednoczesnym niedopuszczaniu deputatów świeckich do wyboru prezydenta Trybunału odbierane było przez szlachtę jako przejaw uprzywilejowania duchownych⁶⁶. Natomiast postulat odnoszący się do deputatów jest dość zaskakujący. Literatura przedmiotu wspomina o licznych wykroczeniach deputatów duchownych poza ich kompetencje, m.in. przypadki, kiedy w sądzie mieszanym próbowali głosować wszyscy przedstawiciele duchowieństwa, nie zaś tylko sześciu, czy o włączaniu się deputatów duchownych w sądenie spraw niepodlegających ich kompetencjom⁶⁷. Nigdzie w katalogu zarzutów nie pojawia się natomiast wpływanie na wybór deputatów świeckich na sejmikach.

Parę dni wcześniej, nim doszło do uchwalenia artykułów sandomierskich, w Wiślicy zakończono pracę nad artykułami stronnictwa

⁶⁴ Duchowni głosowali solidarnie, a wśród deputatów świeckich nietrudno było znaleźć katolika, którego można było przeciągnąć na swoją stronę, co przy głosowaniu większością głosów dawało duchowieństwu korzystny wyrok. Jednocześnie kleru nie obejmował obowiązujący deputatów świeckich zakaz ponownego zasiadania w Trybunale przed upływem czterech lat. Skutkiem tego deputaci duchowni, często lepiej wykształceni, mieli także większą praktykę, W. Maisel, *Trybunał Koronny w świetle laudów sejmikowych i konstytucji sejmowych*, CPH 24, 1982, 2, s. 79; U. Augustyniak, *Dzieje konfliktu*, s. 42.

⁶⁵ *Artykuły na generalnym sejmie albo zjeździe raczej rokoszowym pod Sędmirzem uchwalone*, w: *Rokosz Zebrzydowskiego*, s. 306–307; J. Maciszewski, *Wojna domowa w Polsce*, s. 304–305.

⁶⁶ W. Bednaruk, *Pozycja prezydenta w strukturze Trybunału Koronnego*, w: *Trybunał Koronny w kulturze prawnej Rzeczypospolitej szlacheckiej*, red. A. Dębiński. W. Bednaruk, M. Lipska, Lublin 2008, s. 58; H. Karbownik, *Deputaci duchowni na Trybunałach Koronnym i Litewskim*, „*Kościół i Prawo*” 10, 1992, s. 196–197.

⁶⁷ W. Maisel, op. cit., s. 79 i 85.

prokrólewskiego. Monarcha gwarantował podjęcie starań o jak najszybszą realizację kompozycji. Do momentu jej uchwalenia zawieszano sprawy o dziesięciny. W pewnych kwestiach związanych z *compositio* Zygmunt III zobowiązywał się podjąć zabiegi o korzystne rozstrzygnięcia u papieża (apelacje duchownych do Rzymu)⁶⁸. Jak widać, w przeciwieństwie do rokoszan, obóz królewski poświęcił kompozycji niewiele miejsca, potraktował ją w sposób ogólnikowy i praktycznie nie zaproponował konkretnych rozwiązań⁶⁹. Podkreślić należy, że program wiślicki w ogóle nie odniósł się do zastrzeżeń szlachty związanych z funkcjonowaniem Trybunału.

W pierwszej fazie rokoszu duchowieństwo deklarowało chęć podjęcia rozmów w sprawie kompozycji z przedstawicielami szlachty, których rezultatem miał być kompromis przedstawiony później na sejmie. Duchowni przestrzegali jednak rokoszan, by sprawy tej nie próbowano łączyć z postulatem obwarowania konfederacji warszawskiej, gdyż na to duchowieństwo nie wyrażało zgody⁷⁰. Zawarte w deklaracji duchownych spod Wiślicy ustępstwa były niewielkie. W kwestii apelacji i annat biskupi zdawali się na rozstrzygnięcie tej sprawy przez papieża, zgadzali się, że duchowieństwo nie powinno dźwżyć dóbr królewskich, jednocześnie zaznaczając, że wielu świeckich trzyma przecież dobra duchowne. Największe narzekania dotyczyły jednak kwestii dziesięcin. Duchowni utyskiwali, że odłożenie spraw o dziesięciny do czasu kompozycji utrudni kapłanom wykonywanie swoich obowiązków. Postulowali, by sytuacja ta nie trwała dłużej niż dwa lata, co, zważywszy na zadeklarowaną gotowość natychmiastowego niemal spotkania w celu uchwalenia kompozycji, stanowi interesujący paradoks. Najwidoczniej, pomimo zapewnień, wyższe duchowieństwo kompletnie nie wierzyło w możliwość szybkiego rozwiązania problemów *compositio inter status*.

Natomiast Stolica Apostolska próbowała wywierać za pośrednictwem nuncjusza wpływ na Zygmunta III, by król twardo sprzeciwił się

⁶⁸ Artykuły wiślickie od wszech Ichmościów pp. senatorów na ten czas zgromadzonych uchwalone i przez J. K. M. także potwierdzone dnia 4 września 1606 roku, w: Rokosz Zebrzydowskiego, s. 313.

⁶⁹ Tak też, w sposób niekonkretny i nieściśły, dyskusję o kompozycji w trakcie zjazdu wiślickiego streścił Stanisław Łubieński: „Dyskutowano także o sporach między świeckimi a duchownymi. Aby konflikt ten nie stanął na przeszkodzie w dążeniu do publicznej zgody, rozwiązano niektóre problemy, a część z nich przeniesiono na inny czas. Biskupi oświadczyli, że przychylią się do wszystkiego, co nie godzi w prawa kościelne. W ten sposób zakończono toczący się spór”, S. Łubieński, *Droga do Szwecji Zygmunta III, króla polskiego i szwedzkiego, w 1593 roku. Rozruchy domowe w Polsce w latach 1606-1608*, wyd. J. Byliński, W. Kaczorowski, Opole 2009, s. 95.

⁷⁰ „Deklaracja Ich Mciów Panów duchownych w kole pod Wiślicą podana podczas rokoszu za Zygmunta III”, AGAD, Archiwum Radziwiłłów (dalej: AR) II, ks. 7, s. 169–171.

rokoszowym postulatom, które mogły zagrozić pozycji Kościoła katolickiego⁷¹. Stąd w Rzymie zapewne z satysfakcją przyjęto informację, że newralgiczne sprawy, jak kwestia annat i apelacji ma być konsultowana z papieżem⁷². Co interesujące, Stolica Apostolska nie ufała do końca nawet Zygmuntowi III. Żywiono obawy, czy podpisane przez króla artykuły wiślickie nie osłabiają pozycji Kościoła katolickiego w Rzeczypospolitej⁷³. Przed sejmem w 1607 r., gdy rokoszanie ponownie szykowali się do walki o realizację swoich postulatów, Paweł V zwrócił się do kilkunastu senatorów z prośbą o ochronę interesów Kościoła katolickiego⁷⁴. Obawy papieża były zapewne spotęgowane konfliktem z Wenecją, gdyż wprowadzone w Republice zarządzenia dotyczące jezuitów czy kontroli państwa nad przepływem nieruchomości na rzecz Kościoła nawiązywały do niektórych postulatów rokoszan⁷⁵. Stolica Apostolska uznała, że zadaniem nuncjusza Francesca Simonetty winno być przekonanie najbardziej liczących się stronników Kościoła katolickiego na sejmie, by nie dopuścić w trakcie zgromadzenia do rozważań nad kwestiami zleconymi w poselstwie Janowi Kuczborskiemu (o poselstwie szerzej w dalszej części artykułu).

W obliczu efemeryczności porozumień zawartych między monarchą a rokoszanami pod Janowcem w październiku 1606 r. i odrodzenia się ruchu rokoszowego w następnym roku, Zygmunt III, przymuszony spełnić obietnice z poprzedniego roku, zwołał sejm. W zamiarze władcy punktem wyjścia do debaty sejmowej miały być oczywiście artykuły wiślickie, stąd instrukcja królewska na sejmiki przedsejmowe nie wspominała o postanowieniach sandomierskich⁷⁶. O porównanie z sobą jednych i drugich zadbała jednak szlachta (umieszczając w instrukcjach

⁷¹ S. Borghese do C. Rangoniego, Rzym 30 IX 1606, BPAU-PANKr 8389, s. 203.

⁷² C. Rangoni do S. Borghese, Kraków 9 IX 1606, BPAU-PANKr 8394, s. 370.

⁷³ S. Borghese do F. Simonetty, Rzym 7 X 1606, BPAU-PANKr 8389, s. 204; A. Strzelecki, *Udział i rola różnowierstwa*, s. 164–165.

⁷⁴ Brewe papieskie z 6 IV 1607, w: *Acta Nuntiaturae Polonae* (dalej: ANP), t. 18: *Franciscus Simonetta (1607-1612)*, t. 1: 21 VI 1606 — 30 IX 1607, wyd. W. Tygielski, Romae 1990, s. 154, przyp. 473. Brewe wysłano m.in. do Mikołaja Zebrzydowskiego, Bernarda Maciejowskiego, Stanisława Golskiego, Aleksandra Koniecpolskiego, Adama Czarnkowskiego, Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła „Sierotki”, Jana Ostroroga, Zbigniewa Ossolińskiego, Macieja Pstrokońskiego, Marcina Szyszkowskiego i Wojciecha Baranowskiego.

⁷⁵ Szerzej o konflikcie papieżstwa z Wenecją i związanej z tym polityką Stolicy Apostolskiej wobec Rzeczypospolitej: J. Garbacik, *Polska wobec konfliktu Wenecji z papieżem Pawłem V (1606-1607)*, „*Collectanea Theologica*” 19, 1938, 2, s. 145–176; H. Litwin, *Chwała Północy. Rzeczpospolita w europejskiej polityce Stolicy Apostolskiej w pierwszej połowie XVII wieku (1599-1648)*, Warszawa 2018, s. 93–95, 114–115.

⁷⁶ Instrukcja królewska na sejmiki przedsejmowe, AGAD, Zbiór Branickich z Suchej (dalej: Sucha), sygn. 148/172, s. 479–491.

na sejm stosowny punkt) oraz senatorowie, których propozycja pracy, zakładająca porównanie z sobą królewskich i rokoszańskich artykułów, została zaakceptowana na początku sejmu⁷⁷. Nie bez znaczenia był fakt, że w czasie obrad sejmu, podobnie jak w 1606 r., doszło do zjazdu szlacheckiego. Sytuacja, w której zebrani pod Jędrzejowem rokoszanie w połowie trwania sejmu przesuwali się już w kierunku Warszawy, determinowała przebieg obrad. Między Warszawą a obozem rokoszan krążyły korespondencja i poselstwa. W odróżnieniu jednak do zjazdu pod Stężycą, zjazd pod Jędrzejowem/Warszawą nie tylko wywierał nacisk na sejmujących, ale przede wszystkim deprecjonował zgromadzenie walne jako miejsce naprawy Rzeczypospolitej⁷⁸. Dlatego zgromadzeni na sejmie regaliści podjęli wiele działań, których owocem był pokaźny dorobek ustawodawczy, by wykazać, że spełnienie oczekiwań i postulatów szlacheckich (a przynajmniej jakiejś ich części) na znanej, zgodnej z prawem i powszechnie akceptowanej drodze, jest możliwe. Oczywiście prócz pracy zarówno nad postanowieniami spod Wiślicy, jak i spod Sandomierza, szlachta żądała także m.in. rozwiązania problemów spornych między stanem duchownym i świeckim. Postulat kompozycji między stanami pojawił się w instrukcjach sejmików pińskiego, trockiego, nowogródzkiego, drohickiego i radziejowskiego⁷⁹. Jednocześnie król, przygotowując się do ostatecznej rozprawy z rokoszaniem, mobilizował stronników dworu. Według wyliczeń Anny Filipczak-Kocur, frekwencja biskupów na sejmie w 1607 r. była o około 20 proc. wyższa od tej z sejmów z początku i końca panowania Zygmunta III⁸⁰. Mogło to mieć wpływ na kształt dyskusji wokół kompozycji w czasie zgromadzenia.

Warto dodać, że jeszcze przed wybuchem rokoshu Zygmunt III czynił starania w sprawie załatwienia jednego z postulatów wchodzących w skład problemów kompozycji między stanami, mianowicie likwidacji apelacji do Rzymu. Nie zakończyły się one jednak powodzeniem⁸¹. Dlatego już pod koniec 1606 r. władca uznał, że zasadne będzie wysłanie

⁷⁷ Szerzej na temat kampanii przedsejmowej i sejmu 1607 r.: A. Pawłowska-Kubik, *Rokosz sandomierski*, s. 171–179, 185–199.

⁷⁸ *Ibidem*, s. 191–192.

⁷⁹ Instrukcja sejmiku pińskiego, Pińsk [1607], BC 103, s. 1048; Instrukcja sejmiku trockiego, Troki [1607], *ibidem*, s. 260; Instrukcja sejmiku nowogródzkiego, Nowogródek 27 III 1607, BPAU-PANKr 360, k. 201; Instrukcja sejmiku drohickiego, Drohiczyn [1607], *ibidem*, k. 196; Instrukcja sejmiku radziejowskiego, Radziejów 3 IV 1607, BC 1623, s. 1468.

⁸⁰ A. Filipczak-Kocur, *Senatorowie i posłowie koronni na sejmie 1607 roku*, PH 76, 1985, 2, s. 294.

⁸¹ C. Rangoni, *Relacja o Królestwie Polskim z 1604 roku*, oprac. J. Byliński, W. Kaczorowski, Opole 2013, s. 186.

do Rzymu osoby, której zadaniem będzie uzyskanie zgody papieża na postulaty związane z apelacjami, dziesięcinami i annatami. Takie rozwiązanie zaproponowali zresztą duchowni towarzyszący Zygmuntowi III podczas zjazdu wiślickiego⁸². Wybór monarchy padł na archidiacona warszawskiego Jana Kuczborskiego⁸³. Te wszystkie poczynione od ugody pod Janowcem działania król opisał w instrukcji królewskiej na sejmiki przedsejmowe, co miało na celu podkreślenie wiarygodności władcy i przedstawienie go jako zabiegającego o ugodę i spełnienie szlacheckich postulatów⁸⁴.

W trakcie sejmiku 1607 r. kwestie dotyczące kompozycji między stanami były omawiane wraz z pozostałymi artykułami sandomierskimi i wiślickimi w trakcie spotkań powołanej do porównania artykułów komisji. Temat kompozycji poruszono 18 maja, jednak zdecydowano się odroczyć dyskusję i wrócić do niej za parę dni⁸⁵. Sprawa powróciła na warsztat prac komisji 21 maja. Początkowe rozmowy nie zwiastowały szybkiego jej załatwienia. Wbrew wcześniejszym deklaracjom, duchowieństwo opowiadało się za rozważaniem kwestii kompozycji na innym sejmie. Na to z kolei nie chciała zgodzić się szlachta. Jak zauważył anonimowy autor diariusza, taka postawa wynikała z tego, że „wszystkich to boli, że impedimenta mają o dziesięciny od księży i na Trybunale wygrywają je [w znaczeniu, że sprawy wygrywali duchowni — A.P.-K.]”⁸⁶. W omawianiu poszczególnych spraw, które wiązały się z kompozycją, duchowieństwo przyjmowało postawę nieprzychylną i odwlekało podjęcie rozmów. 30 maja część posłów i senatorów poruszyła sprawę duchownych skupujących dobra dziedziczne. Postulowano, aby ci, którzy „skupują albo będą skupować bona ha[e]reditaria respondowali r[at]ione fundi do ziemstwa appellatione salva na Trybunał ad iudeicu[m]

⁸² Zygmunt III do Marcina Szyszkowskiego, Kraków 2 XI 1606, BJ 3756, b.pag.

⁸³ F. Simonetta do S. Borghese, Kraków 3 II 1607, w: ANP, s. 68–69; Instrukcja królewska na sejmiki przedsejmowe, AGAD, Sucha, sygn.148/172, s. 483; „Sejm walny warszawski złożony przez KJmśc ad diem 7 mai A. 1607”, BC 339, k. 376. Jan Kuczborski (ok. 1572–1623) pełnił funkcję kanonika płockiego, scholastyka gnieźnieńskiego (od 1601), archidiacona warszawskiego (w latach 1606–1614), prepozyta krakowskiego (od 1610) oraz regensa w kancelarii królewskiej, w 1614 r. otrzymał nominację na biskupstwo chełmińskie. Liczne beneficja zawdzięczał oddanej służbie Zygmuntowi III, W. Müller, *Kuczborski Jan*, PSB, t. 16, Wrocław 1971, s. 71–72.

⁸⁴ Instrukcja królewska na sejmiki przedsejmowe, AGAD, Sucha, sygn. 148/172, s. 483; S. Łubieński, op. cit., s. 131.

⁸⁵ „Sejm walny warszawski złożony przez KJmśc ad diem 7 mai A. 1607”, BC 339, k. 376.

⁸⁶ „Diariusz sejmiku 1607”, Riksarkivet Stockholm (dalej: RS), Skokloster Samlingen, E 8599, k. 343v.

non compositum ale integru[m]”⁸⁷. Duchowieństwo nie chciało na to przystać, wiedząc, że rozstrzygnięcia sądu w takim składzie nie będą już tak korzystne, i wymogło odłożenie tej kwestii na później.

Pod silnymi naciskami szlachty duchowieństwo w paru sprawach zostało jednak zmuszone do ustępstw. Zawarty w cytowanym wyżej diariuszu anonimowy list ze Stężyicy, datowany na 26 maja, wspominał, że „compositiā inter status już słyszym w Warszawie namówiono”⁸⁸.

Ze spraw związanych z kompozycją, którymi zajmowała się komisja, szybko wyłączono kwestię annat i apelacji do Rzymu. Na prośbę kancle-rza wielkiego koronnego i biskupa przemyskiego Macieja Pstrokońskiego członkowie komisji zgodzili się czekać na odpowiedź, jaką od papieża miał przywieźć Kuczborski⁸⁹, ale dość długo nie mieli żadnych wiadomości od księdza. Jeszcze 3 czerwca niewiele było wiadomo o wyniku rozmów w Rzymie⁹⁰. Tymczasem w trakcie sejmku między nuncjuszem apostolskim Franceskiem Simonettą a kardynałem Scipionem Borghese⁹¹ trwała ożywiona korespondencja, związana ze stanowiskiem Stolicy Apostolskiej wobec żądań Kuczborskiego. W celu zbadania postulatów religijnych papież zwołał nawet kongregację kardynałów⁹². Ostateczne misja Kuczborskiego była połowicznym sukcesem. Papież wyraził zgodę na wszystkie wnioski z wyjątkiem kwestii przekazania annat na obronę Rzeczypospolitej. Stolica Apostolska uznała, iż utrata tych sum byłaby wielką szkodą dla Kościoła, a jej pozostawienie w kraju nie byłoby w stanie wiele pomóc⁹³.

Diariusz sejmku podaje, że artykuły o dziesięcinach, annatach oraz o apelacjach uchwalono tuż przed zakończeniem obrad⁹⁴. Korespondencja

⁸⁷ Ibidem, k. 356v. Szlachta postulowała więc, by duchowieństwo skupujące dobra dziedziczne odpowiadało przed sądem ziemskim, a apelacje miały być rozpatrywane w Trybunale w sądzie mieszanym.

⁸⁸ Ibidem, k. 346v. Informacja ta znajduje potwierdzenie także w innym diariuszu sejmku: „Diariusz sejmku 1607”, AGAD, APP 31, s. 382.

⁸⁹ „Sejm walny warszawski złożony przez KJmśc ad diem 7 mai A. 1607”, BC 339, k. 376; „Diariusz sejmku 1607”, RS, Skokloster Samlingen, E 8599, k. 337.

⁹⁰ „Diariusz sejmku 1607”, RS, Skokloster Samlingen, E 8599, k. 357.

⁹¹ Scipione Borghese (1577–1633) był siostrzeńcem Pawła V, od 1605 r. pełnił funkcję *cardinale nepote*, nadintendenta Stolicy Apostolskiej i kierownika Sekretariatu Stanu. W imieniu papieża prowadził korespondencję z nuncjuszami i odpowiadał za kontakty Watykanu z innymi krajami, H. Litwin, op. cit., s. 90.

⁹² S. Borghese do F. Simonetty, Rzym 15 V 1607, w: ANP, s. 196–197.

⁹³ S. Borghese do F. Simonetty, Rzym 15 V 1607, w: ANP, s. 199–200. W sprawie annat rozmowy z królem prowadził nuncjusz jeszcze w 1608 r., F. Simonetta do S. Borghese, Kraków 3 VIII 1608, BPAU-PANKr 8395, s. 155.

⁹⁴ „Diariusz sejmku 1607”, RS, Skokloster Samlingen, E 8599, k. 392 i 394v.

nuncjusza apostolskiego wskazuje, że w trakcie omawiania tych problemów nie obyło się bez sporów między duchowieństwem a świeckimi⁹⁵, a sprawy rozstrzygały się w chwili, kiedy sejm zbliżał się już ku końcowi. Wysyłając sprawozdanie do Stolicy Apostolskiej, Simonetta nie omieszczał podkreślić swojej roli w prowadzonych negocjacjach i opisać czarnego scenariusza, którego udało mu się uniknąć⁹⁶.

Rezultatem pracy sejmu było kilka konstytucji, które poruszały problemy związane z kompozycją. Mocą konstytucji *Compositio inter status* postanowiono, że ma ona odbyć się 11 listopada 1607 r. w Warszawie. Z senatu wyznaczono do niej deputatów: biskupa krakowskiego Piotra Tylickiego, biskupa kujawskiego Wojciecha Baranowskiego, biskupa łuckiego (od lipca 1607 r. biskupa płockiego) Marcina Szyszkowskiego, biskupa chełmińskiego Wawrzyńca Gembickiego, wojewodę kaliskiego Andrzeja Czarnkowskiego, wojewodę płockiego Stanisława Krasieńskiego, kasztelana gnieźnieńskiego Andrzeja Przyjemskiego oraz kasztelana wyszogrodzkiego Adama Kossobudzkiego. Wszyscy wybrani byli katolikami. Szlachta miała wskazać swoich przedstawicieli na sejmikach deputackich, po jednym dla danego województwa. Konstytucja zobowiązywała także do posłania na obrady przedstawicieli duchowieństwa wyłonionych w trakcie planowanego synodu. Spisana treść postanowień winna zostać rozesłana po kraju, by szlachta, po zapoznaniu się z nimi, ustosunkowała się do tak przeprowadzonej kompozycji w trakcie sejmików przedsejmowych, a następnie stany miały ostatecznie zaakceptować uchwały na sejmie. Do chwili ustalenia kompozycji odłożono także kwestię dziesięcin⁹⁷.

W sprawie annat duchowni zostali zmuszeni pójść na ustępstwo i zobowiązali się uiszczać dwie opłaty roczne: jedną do Rzymu, druga zaś miała być wnoszona do skarbu państwa i przeznaczona na obronę Rzeczypospolitej. Preskrypcję, czyli okres karencji w zakresie uznania praw własności właścicieli do sekularyzowanych majątków kościelnych, uzgodniono na 10 lat. Apelacje miały odbywać się w Rzeczypospolitej, a ich przeprowadzenie zając do sześciu miesięcy. Doszczegółowienie zasad i sposobu apelacji pozostawiono w gestii duchowieństwa, które w tym celu miało się zebrać przed zakończeniem roku⁹⁸.

⁹⁵ F. Simonetta do S. Borghese, Warszawa 9 VI 1607, w: ANP, s. 237–238; F. Simonetta do S. Borghese, Warszawa 16 VI 1607, ibidem, s. 249–250.

⁹⁶ F. Simonetta do S. Borghese, Warszawa 16 VI 1607, ibidem, s. 250–252.

⁹⁷ „Compositio inter status”, VC 2/1, s. 342; „O dziesięcinach”, ibidem, s. 343.

⁹⁸ „O annatach”, ibidem, s. 342–343; „O praescrypcjach”, ibidem, s. 343; „O appellacyach”, ibidem, s. 343; F. Simonetta do S. Borghese, Warszawa 16 VI 1607, w: ANP, s. 250–252.

W czasie między zakończeniem sejmu, a rozpoczęciem synodu w Piotrkowie, kiedy to miały miejsce kluczowe rokoszowe wydarzenia (wypowiedzenie posłuszeństwa Zygmuntowi III 24 czerwca 1607 r. pod Jeziorną i będąca następstwem tego aktu bitwa między królem i rokoszanami, rozegrana 5 lipca 1607 r. pod Guzowem), w pracach na rzecz pozytywnego rozstrzygnięcia spraw kompozycji nie ustawał nuncjusz Simonetta. Przede wszystkim prowadził rozmowy z przedstawicielami duchowieństwa, senatorami i królem. Konsultacje ze Stolicą Apostolską utrudniali przy tym rokoszanie, którzy przejmowali, jak informował nuncjusz, korespondencję⁹⁹. Tuż przed synodem Simonetta był jednak przekonany, że jego działania nie poszły na marne, a decyzje, które miały zapaść na synodzie i kompozycji nie uderzą zanadto w duchowieństwo i Stolicę Apostolską¹⁰⁰.

Jeśli spojrzeć na działania szlachty zmierzające do przygotowania się do uchwalenia kompozycji jesienią 1607 r., to nie posiadamy na ten temat wielu informacji. Jedynie w części uchwał sejmików deputackich pojawiła się informacja o wyznaczeniu przedstawicieli szlacheckich do omówionej deputacji¹⁰¹, a wszystko wskazuje na to, że część sejmików w ogóle nie wybrała deputatów. Natomiast ze strony duchowieństwa arcybiskup gnieźnieński Bernard Maciejowski zwołał pod koniec września synod prowincjonalny do Piotrkowa, gdzie duchowni mieli wypracować wspólne stanowisko wobec żądań szlacheckich i wybrać przedstawicieli, którzy wraz z deputatami szlacheckimi znajdą rozwiązanie konkretnych problemów wchodzących w zakres kompozycji¹⁰². Jak potwierdzają dokumenty synodowe, duchowni wybrali spośród swojego grona reprezentantów¹⁰³. Jednak zgromadzeni na synodzie w październiku 1607 r. zajęli się przede wszystkim mediacją między Zygmuntem III a rokoszanami. Jeden z przywódców rokoshu i marszałek zjazdu rokoszowego pod Warszawą jesienią 1607 r., Zygmunt Niszczycki¹⁰⁴, dał do zrozumienia prymasowi

⁹⁹ F. Simonetta do S. Borghese, Kraków 28 VII 1607, w: ANP, s. 300–302.

¹⁰⁰ F. Simonetta do S. Borghese, Kraków 22 VII 1607, w: ANP, s. 296–297; F. Simonetta do S. Borghese, Kraków 28 VII 1607, ibidem, s. 300–302; F. Simonetta do S. Borghese, Kraków 30 IX 1607, ibidem, s. 387–388.

¹⁰¹ *Laudum sejmiku deputackiego w Lublinie 10 IX 1607 r.*, ASWL, s. 163; *Sejmik deputacki przedkłada królowi życzenia i uchwały swoje*, Wisnia 10 IX 1607, AGZ, t. 20, t. 1, s. 127; „Uniwersał województwa sieradzkiego”, BN III 3087, k. 639.

¹⁰² S. Łubieński, op. cit., s. 170.

¹⁰³ *Concilium provinciale Regni Poloniae quod Paulo V Pontifice, Bernardus Macieiwski, S. R. E. Presb. Cardinalis Tit: S. Joannis ante Portam Latinam, Archiepiscopus Gnesnensis, Legatus Natus, et Regni poloniae Primas, Primusq. Princeps, habuit Petricoviae anno Domini M.DC.VII, Cracoviae 1630, fol. B4-B5.*

¹⁰⁴ Zygmunt Niszczycki (?–1621) — poseł sejmowy, klient Radziwiłłów, jeden z najbardziej aktywnych działaczy rokoshowych, kalwinista. Cieszył się poważaniem wśród

Maciejowskiemu, że zawarcie kompozycji między stanami powinno zostać odłożone w czasie. Swoje stanowisko Niszczycki tłumaczył tym, że część uchwał ostatniego sejmiku została na niektórych sejmikach zakwestionowana przez szlachtę, natomiast w części województw nie wybrano deputatów¹⁰⁵. Maciejowskiemu przesunięcie terminu kompozycji wydało się trudne, ale obiecał skonsultować tę sprawę z królem¹⁰⁶.

Ostatecznie, mimo uchwalenia na sejmie w 1607 r. artykułu zobowiązującego duchowieństwo i deputatów świeckich do realizacji tzw. kompozycji między stanami, do omówienia spornych spraw i znalezienia dla nich trwałych rozwiązań w rzeczywistości nie doszło. Część zachowanych źródeł wskazuje jednak na to, że w naznaczonym sejmową konstytucją miejscu i czasie stawili się przedstawiciele duchowieństwa, co było *novum* w stosunku do poprzednich lat. W trakcie kolejnego sejmiku, w 1609 r., Francesco Simonetta donosił do Stolicy Apostolskiej, że do planowanej kompozycji nie doszło, bo na umówiony na 11 listopada 1607 r. zjazd stawili się tylko duchowieństwo, przedstawiciele zaś świeckich nie przybyli¹⁰⁷. Słowa nuncjusza potwierdza zachowany w Bibliotece Czartoryskich w Krakowie łaciński odpis protestacji duchowieństwa, znajdujący się w zbiorze Tek Naruszewicza¹⁰⁸. Jest on co prawda opatrzony błędną datacją (kopista uznał, że protestacja pochodzi z listopada 1609 r.), jednak jego treść wyraźnie wskazuje na rok 1607 jako moment powstania dokumentu. Protestacja opisuje postanowienia sejmowe i przygotowania duchowieństwa do odbycia kompozycji, jest tam także mowa o mającym miejsce w październiku 1607 r. synodzie w Piotrkowie. Dalej duchowni wspominają o nieobecności świeckich, co podają jako przyczynę niemożności przeprowadzenia kompozycji: „i tak ponieważ tym, którzy byli obecni, stanęła na przeszkodzie nieobecność większości, osądzili, że w ogóle nie można się tą sprawą zajmować i stan duchowny widział,

szlachty mazowieckiej, która często powierzała mu ważne funkcje publiczne, J. Dziegielelewski, *Niszczycki Zygmunt*, PSB, t. 23, Wrocław 1978, s. 139–140.

¹⁰⁵ „Instrukcja Ich MMPP posłom do Jmści księdza kardynała arcybiskupa gnieźnieńskiego z zjazdu warszawskiego posłanym”, pod Warszawą 18 X 1607, AGAD, Sucha 148/172, s. 610–612.

¹⁰⁶ „Ratio poselstwa Jmści Pana Jerzego Krzykowskiego z Jmścią Panem Florianem Chociwskim spod Warszawy od Rzeczypospolitej do Jmści księdza arcybiskupa gnieźnieńskiego 1607”, AP Gdańsk, 300/29/70, k. 364.

¹⁰⁷ „Na Ś. Marcin [11 listopada –A.P.-K.] 1607 miało się zebrać kilku senatorów świeckich i duchownych, by radzić nad kompozycją. Przybyli wtedy tylko duchowni i oprostowali”, F. Simonetta do S. Borghese, Warszawa 31 I 1609, BPAU-PANKr 8395, s. 181–183.

¹⁰⁸ „Protestacja duchowieństwa przeciwko niektórym konstytucjom na sejmie uchwalonym, z ujmą stanu duchownego”, Warszawa XI 1609, BC 104, s. 849–851.

że niemal cała część [tych osób — A.P.-K.], z którą kompozycja miała być omawiana, jest nieobecna. Z wielkim bólem musieli całkiem zrezygnować z przeprowadzenia sprawy”¹⁰⁹.

Brak egzekucji konstytucji w 1607 r. wynikał zatem z dwóch powodów. Pierwszym z nich była trudna sytuacja, w jakiej znajdowała się Rzeczpospolita. Kontynuacja rokoszu przez część jego zwolenników skłoniła duchowieństwo na czele z arcybiskupem Maciejowskim do zaangażowania się w mediację między zgromadzonymi pod Warszawą rokoszanami a monarchą. Wciągnięcie Maciejowskiego, a także innych przedstawicieli Kościoła (biskupa krakowskiego Piotra Tylickiego i biskupa kujawskiego Wojciecha Baranowskiego) w paromiesięczny spór wokół postulowanego przez rokoszan zwołania konwokacji senatorów stanowiło część przemyślanej taktyki Mikołaja Zebrzydowskiego i było dla rokoszan czynnikiem w danym momencie mocno sprzyjającym¹¹⁰. Z oczywistych natomiast względów nie ułatwiało to uchwalenia kompozycji, która wymagała ze strony duchowieństwa czasu i zaangażowania. Po drugie, co bardzo istotne, na naznaczony konstytucją sejmową zjazd nie stawili się świeccy przedstawiciele. Odnotować należy, że zabiegi o kompozycję podejmowane tylokrotnie przez posłów i świeckich senatorów na forum sejmików i sejmu zupełnie nie przekładały się na ich późniejszą, posejmową aktywność w tej dziedzinie.

W zaistniałej sytuacji oczywiste było, że problem uchwalenia kompozycji powróci na kolejnym, mającym ostatecznie spacyfikować nastroje w kraju, sejmie. Na sejmikach przedsejmowych, które zebrały się pod koniec 1608 r., punkt zawierający żądanie dojścia do skutku kompozycji między stanami umieściła w instrukcji szlachta zebrana na sejmikach proszowickim, lubelskim, różańskim, opatowskim, sieradzkim i radziejowskim¹¹¹.

¹⁰⁹ „ita ut qui praesentes aderant, obstante majoris patris absentia, nihil se posse in eo negotio tractare, judicarent Ordoque Spiritualis videret ad eam compositionem totam fere partem cum qua negotium compositionis tractandum erat abesse. Magno cum animi dolore are [?] toties tentata supersedere coacti sunt”, ibidem, s. 851.

¹¹⁰ E. Opaliński, *Zjazd rokoszowy w październiku 1607 r.*, KH 121, 2014, 3, s. 529–536; P. Guzowski, *Postawa prymasa Bernarda Maciejowskiego w dobie rokoszu sandomierskiego*, „Studia Podlaskie” 11, 2001, s. 47–48; B. Maciejowski do S. Żółkiewskiego, Kraków 2 XI 1607, BC 341, s. 904–905; P. Tylicki i W. Baranowski do M. Zebrzydowskiego, Kraków 3 XII 1607, ibidem, s. 924. Szerzej o działaniach Maciejowskiego, Tylickiego i Baranowskiego na rzecz przywrócenia pokoju w Rzeczypospolitej: A. Pawłowska-Kubik, *Rokosz sandomierski*, s. 251–256.

¹¹¹ *Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku województwa krakowskiego w Proszowicach 13 grudnia 1608 r.*, ASWK, t. 1, s. 333; *Instrukcja posłom na sejm z sejmiku lubelskiego 6 grudnia 1608 r.*, ASWL, s. 176; *Instrukcja sejmiku różańskiego, Różan XII 1608*, BPAU-PANKr

Skromna liczba źródeł dotyczących sejmu 1609 r. nie pozwala w pełni prześledzić omawianego na nim zagadnienia kompozycji. Wiadomo z pewnością, że temat ten był na nim poruszany. Omawiano po raz kolejny kwestię apelacji oraz dziesięcin¹¹². W sprawie apelacji pozostano przy ustaleniach będących rezultatem misji księdza Kuczborskiego. Najwyraźniej rozczarowane i zniechęcone postawą świeckich przedstawicieli duchowieństwa zażądało usunięcia konstytucji o kompozycji, natomiast świeccy deputaci chcieli, by wyznaczyć na nią inny termin¹¹³.

Rezultatem prac sejmu była konstytucja *Reassumpcyja konstytucyi przeszłego sejmu de compositione inter status et correctura iurium*¹¹⁴. Do spotkania wybranych senatorów, przedstawicieli duchowieństwa i świeckich deputatów miało dojść 12 listopada 1609 r. pod Warszawą. W stosunku do konstytucji z 1607 r. zmianie uległ nieco skład wyłonionych z senatu deputatów. Z duchownych po raz kolejny wyznaczono biskupa krakowskiego Piotra Tylickiego oraz biskupa kujawskiego Wojciecha Baranowskiego, natomiast w miejsce biskupa płockiego Marcina Szyszkowskiego i biskupa chełmińskiego Wawrzyńca Gembickiego wybrano biskupa chełmskiego Jerzego Zamoyskiego. Skład deputatów świeckich z senatu pozostał ten sam, z wyjątkiem pojawienia się kalwinisty, kasztelana radomskiego Andrzeja Firleja w miejsce kasztelana wyszogrodzkiego Adama Kossobudzkiego. Szlachcie pozostawiono wybór, czy w trakcie elekcji wybrać kolejnych deputatów, czy też wydelegować tych, których wybrano w 1607 r. Bez zmian pozostał opisany w konstytucji poprzedniego sejmu sposób przedłożenia ustaleń deputatów szlachcie i jej rola w dalszych pracach nad kompozycją — na forum sejmików i na sejmie. Władca zastrzegł sobie prawo wyboru deputatów w miejsce osób zmarłych lub niemogących z ważnych przyczyn wziąć udziału w pracach komisji oraz, po raz kolejny, obiecywał zrobić wszystko, by do kompozycji doszło na następnym sejmie.

Zasadne wydaje się postawienie tezy, że i tym razem do zjazdu delegatów senatu, szlachty i duchowieństwa nie doszło. Prawdopodobnie znowu zawiniła przede wszystkim szlachta. Nastroje lekceważenia postanowień sejmu i niewywiązywania się z zobowiązań narzuconych sejmowymi uchwałami opisywał Wojciech Baranowski. Odnosząc się

8337, k. 27v; Instrukcja sejmiku opatowskiego, Opatów 15 XII 1608, BC 335, s. 180; Instrukcja sejmiku sieradzkiego, Sieradz 11 XII 1608, Archiwum Archidiecezji Warmińskiej w Olsztynie, D-47, k. 185v; Instrukcja sejmiku radziejowskiego, Radziejów 10 XII 1608, AP Gdańsk, 300/29/74, k. 33v.

¹¹² F. Simonetta do S. Borghese, Warszawa 31 I 1609, BPAU-PANKr 8395, s. 181–183.

¹¹³ Ibidem.

¹¹⁴ VC 2/2, s. 389–390.

do przebiegu sejmiku deputackiego w Środzie w 1609 r., konstatował: „do kompozycji i korektury nie są tu naznaczeni deputaci. Nie wiem, co z inszych województw będzie. O tym ledwie na tym sejmiku uczyniona była wzmianka, zaczym [--] Kościoła deputatom nie przyjdzie [--] już do Warszawy się trudzić [--] jeśli i indziej takowa w tej sprawie pokaże się oziębłość braciej naszej świeckiej”¹¹⁵. W liście z 1611 r. do króla arcybiskup gnieźnieński, opisując w kontekście zbliżającego się sejmu problemy, z którymi zmagają się Rzeczpospolita, wspominał także o niedojszciu do skutku kompozycji między stanami¹¹⁶. Jest to zatem kolejny dowód na to, że i w listopadzie 1609 r. do zjazdu stanów świeckiego i duchownego nie doszło. W konstytucjach sejmu 1611 r. brak jakichkolwiek informacji o wyznaczeniu kolejnego terminu spotkania, którego celem miało być zawarcie kompozycji.

Wiele przesłanek zdawało się wskazywać, że, pomimo oczywistych perturbacji wynikających z wojny domowej, czas rokoszu sandomierskiego będzie momentem sprzyjającym realizacji *compositio inter status*. Wśród wszystkich zgłaszanych przez rokoszan postulatów, ten o uchwaleniu kompozycji należał do łatwiejszych w realizacji. Szczególnie istotny był on w tym czasie dla duchowieństwa, poddanego podczas rokoszu ostrej krytyce i zagrożonego utratą wpływów. Wśród żądań wysuwanych przez rokoszan względem duchowieństwa, kompozycja wydawała się jednym z niewielu możliwych do realizacji. Oczywiście było, że duchowni zrobią wszystko, by zapobiec obwarowaniu przepisami wykonawczymi konfederacji warszawskiej czy przeciwstawić się tak radykalnym krokom, jak usunięcie jezuitów z Rzeczypospolitej. Dojście do skutku kompozycji byłoby z ich strony widocznym ustępstwem, wykazaniem gotowości pójścia na kompromis, co mogło w rezultacie zaspokoić żądania umiarkowanej, katolickiej części zwolenników ruchu. Nie oznaczało to, że duchowieństwo nie obawiało się niekorzystnych dla siebie rozwiązań, które mogłyby zapaść względem kompozycji w tak gorącym politycznie okresie w Rzeczypospolitej, jakim był czas rokoszu sandomierskiego. Jest to widoczne szczególnie w omówionych powyżej depeszach nuncjusza Simonetty do Rzymu. Jednak pomimo tych obaw, przedstawiciele duchowieństwa wywiązywali się z nałożonych na nich obowiązków — zorganizowali synod w Piotrkowie w październiku 1607 r., wybrali deputatów, którzy mieli spotkać się ze świeckimi przedstawicielami w listopadzie 1607 r. i stawili się na naznaczony konstytucją sejmową zjazd.

¹¹⁵ W. Baranowski do W. Gembickiego, Środa 15 IX 1609, RS, Extranea Polen 95, b.pag.

¹¹⁶ W. Baranowski do Zygmunta III, Łowicz 8 III 1611, BR 33, k. 281v.

Z oczywistych powodów król nie zgłaszał względem kompozycji własnych postulatów i nie proponował rozwiązań. Oczekiwał, że to sami zainteresowani powinni dojść do porozumienia i wypracowane postanowienia przedstawić ogółowi szlachty. Choć mocą sprawowanego urzędu władca był mediatorem między stanami, to Zygmunt III wolał zająć wygodną dla siebie pozycję niż w okresie politycznego napięcia próbować forsować jakieś rozwiązanie, które albo by pogłębiły konflikt ze szlachtą, albo nadwerzęły dobre relacje monarchy z Kościołem. Chcąc wspomóc w porozumieniu obie strony, a zapewne również zabezpieczyć odpowiednio interesy Kościoła katolickiego, król zlecił misję uzyskania zgody papieskiej na część postulatów księdzu Kuczborskiemu. I choć poselstwo to nie przyczyniło się do realizacji kompozycji, to Zygmunt III zapewne uważał, że zrobił wszystko, co powinien, by ułatwić porozumienie duchownych i szlachty.

Jan Dziegielewski uznał, że szlachcie w większym stopniu zaczęło zależeć na uchwaleniu kompozycji od czasu rokoszu sandomierskiego¹¹⁷. Jak jednak pokazują źródła (przede wszystkim instrukcje sejmikowe), stan szlachecki regularnie zabiegał o kompozycję zarówno przed rokoszem, jak i w jego trakcie. Starania te były jednak niekonsekwentne, a szlachta, oskarżając króla o niepodejmowanie działań w tej kwestii, sama zaniedbywała tę sprawę, nawet w momencie, gdy mocą sejmowej konstytucji otrzymywała narzędzia jej realizacji¹¹⁸. Na części posejmowych sejmików nie wybrano deputatów, a obrani przedstawiciele stanu świeckiego nie stawili się na zjeździe w 1607 r. Słusznie zatem konstatawał arcybiskup Baranowski: „kompozycja z stanem duchownym, tylekroć konstytucjami oznaczona, żał się Boże, że efektu swego nie bierze. Nie z nas księżej przyczyny, co się *toties quoties* prezentujem, ale z panów świeckich poigrywania”¹¹⁹. Jakie mogły być powody takiego postępowania? Być może na taką postawę wpłynęło wyczerpanie rokoszem. Jednocześnie po zwycięstwie króla pod Guzowem część szlachty mogła myśleć, że na zjeździe z duchowieństwem dojdzie do narzucenia niekorzystnych rozwiązań. Obawa przed zdominowaniem mogła z kolei przyczynić się do zignorowania naznaczonego mocą konstytucji zgromadzenia i skłaniania się do załatwienia sprawy kompozycji bezpośrednio na sejmie.

Ostatecznie więc, pomimo sprzyjających okoliczności, rokosz sandomierski niewiele zmienił w stosunkach duchownych ze świeckimi. Nie doszło do uchwalenia kompozycji, a duchowieństwo nie przestrzegało

¹¹⁷ J. Dziegielewski, *Sprawa „compositio inter status”*, s. 91.

¹¹⁸ A. Pawłowska-Kubik, *Między teorią a praktyką*, s. 128–129.

¹¹⁹ W. Baranowski do Zygmunta III, Łowicz 8 III 1611, BR 33, k. 281v.

niektórych uchwalonych na sejmach w 1607 i 1609 r. konstytucji¹²⁰. Polemika w sprawie kompozycji trwała przez następne 25 lat. Pozytywne rezultaty przyniósł w tym względzie dopiero sejm z 1635 r.¹²¹

Streszczenie

Celem niniejszego artykułu jest przedstawienie zabiegów o uchwalenie kompozycji między stanem duchownym a świeckim, które miały miejsce w czasie rokoszu sandomierskiego (1606–1609). Okres wojny domowej w Rzeczypospolitej był momentem wzmożonej krytyki duchowieństwa i podejmowania prób uregulowania stosunków między stanem duchownym i świeckim. Zachowane źródła wskazują, że szlachta stanowczo domagała się realizacji *compositio inter status* zarówno na zjazdach rokoszowych i sejmikach, jak i na forum sejmów, które miały miejsce w czasie rokoszu. Pokłosiem tych starań była m.in. misja księdza Jana Kuczborskiego do Rzymu i uchwalenie sejmowych konstytucji, zobowiązujących deputatów obu stanów do spotkania i wypracowania porozumienia.

Pomimo intensywnych zabiegów, do uchwalenia kompozycji jednak nie doszło. Odpowiedzialność za to ponosił praktycznie w całości stan świecki, który zaniebdywał realizację sejmowej uchwały, nie wybierając deputatów na sejmikach i nie przybywając na wyznaczony sejmową konstytucją zjazd. Rozbieżność między deklarowaną przez szlachtę chęcią jak najszybszego uporządkowania kwestii spornych z duchowieństwem, a jej rzeczywistymi działaniami wskazuje, że podjęte w czasie rokoszu zabiegi i wypracowane metody mogły być dla szlachty niesatysfakcjonujące.

The Problem of *Compositio Inter Status* during the Sandomierz Rebellion (*Rokosz*) (1606–09)

This article aims to present the efforts for agreement (called a composition) between the spiritual and secular estates, which took place during the Sandomierz Rebellion (*Rokosz*) (1606–09). This period of civil war in the Polish-Lithuanian Commonwealth was a time characterized by strong criticism of the Roman Catholic clergy and attempts to regulate relations between the Church and the secular estate. The preserved sources indicate that the nobility radically demanded the implementation of the *compositio inter status* both at the rebellion's conventions and sejmiks, as well as at the forum of the general Sejms that took place during the rebellion. The result of these efforts was, among others, Rev. Jan Kuczborski's

¹²⁰ U. Augustyniak, *Wzajemne pretensje szlachty i duchowieństwa*, s. 43–48.

¹²¹ Postanowienia względem kompozycji omówili w swoich artykułach Jan Dziegielewski i Urszula Augustyniak, J. Dziegielewski, *Sprawa „compositio inter status”*, s. 81–91; U. Augustyniak, *Wzajemne pretensje szlachty i duchowieństwa*, s. 43–59.

mission to Rome and the adoption of parliamentary statutes obliging envoys of both estates to meet and work out an agreement.

Despite intensified efforts, the composition was not adopted. The secular estate, which neglected the implementation of the Sejm's resolution, did not elect envoys at the sejmiks and did not come to the convention designated by the Sejm. The discrepancy between the nobility's declared desire to resolve the disputed issues as quickly as possible and its actual actions indicates that the procedures and methods developed during the Sandomierz Rebellion might have been unsatisfactory for the nobility.

Bibliografia

- Acta Nuntiaturae Polonae*, t. 18: *Franciscus Simonetta (1607-1612)*, cz. 1: 21 VI 1606 – 30 IX 1607, wyd. Wojciech Tygielski, Institutum Historicum Polonicum Romae, Romae 1990.
- Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie w skutek fundacyi śp. Aleksandra hr. Stadnickiego*. Wyd. staraniem Galicyjskiego Wydziału Krajowego, t. 20: *Lauda sejmikowe*, t. 1: *Lauda wiszeńskie 1572-1648 r.*, wyd. Antoni Prochaska, Lwów 1909.
- Akta sejmikowe województw poznańskiego i kaliskiego*, t. 1: 1572-1632, cz. 1: 1572-1616, wyd. Włodzimierz Dworzaczek, PWN, Poznań 1957.
- Akta sejmikowe województwa krakowskiego*, t. 1: 1572-1620, wyd. Stanisław Kutrzeba, nakł. PAU, Kraków 1932.
- Akta sejmikowe województwa lubelskiego 1572-1632*, oprac. Henryk Gmiterek, Wydawnictwo UMCS, Lublin 2016.
- Augustyniak Urszula, *Antyklerykalizm szlachecki w Rzeczypospolitej Obojga Narodów jako problem badawczy*, „*Odrodzenie i Reformacja w Polsce*” 57, 2013, s. 96–122.
- Augustyniak Urszula, *Dzieje konfliktu między szlachtą a duchowieństwem*, w: eadem, *Państwo świeckie czy księżę? Spór o rolę duchowieństwa katolickiego w Rzeczypospolitej w czasach Zygmunta III Wazy*. Wybór tekstów, Semper, Warszawa 2013, s. 22–98.
- Augustyniak Urszula, *Państwo świeckie czy księżę? Spór o rolę duchowieństwa katolickiego w Rzeczypospolitej w czasach Zygmunta III Wazy*. Wybór tekstów, Semper, Warszawa 2013.
- Augustyniak Urszula, *Wzajemne pretensje szlachty i duchowieństwa katolickiego w związku z „compositio inter status” w latach trzydziestych XVII w.*, „*Kwartalnik Historyczny*” 114, 2007, 4, s. 43–59.
- Bednaruk Waldemar, *Pozycja prezydenta w strukturze Trybunału Koronnego*, w: *Trybunał Koronny w kulturze prawnej Rzeczypospolitej szlacheckiej*, red. Antoni Dębiński. Waldemar Bednaruk, Marzena Lipska, Wydawnictwo KUL, Lublin 2008, s. 55–70.
- Byliński Janusz, *Dwa sejmy z roku 1613*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 1984.
- Byliński Janusz, Kaczorowski Włodzimierz, *Egzorbitancje szlacheckie w czasach panowania Zygmunta III Wazy (1587-1632)*, w: *Vetera novis augere. Studia i prace*

- dedykowane Profesorowi Waclawowi Uruszczakowi*, t. 1, red. Stanisław Grodziski et al., Wydawnictwo UJ, Kraków 2010, s. 35–64.
- Byliński Janusz, Kaczorowski Włodzimierz, *Król, Wielmożni i Jaśnie Oświeceni a gmin szlachecki w XVI i na początku XVII wieku*, w: *Wobec króla i Rzeczypospolitej. Magnateria w XVI-XVIII wieku*, red. Ewa Dubas-Urwanowicz, Jerzy Urwanowicz, Avalon, Kraków 2012, s. 13–95.
- Byliński Janusz, Marcin Broniewski — *trybun szlachty wielkopolskiej w czasach Zygmunta III*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 1994.
- Byliński Janusz, *Rokoszone koncepcje reformy państwa (1606-1608)*, w: *Studia historyczno-prawne. Księga poświęcona pamięci profesora Jana Seredyki*, red. Włodzimierz Kaczorowski, Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, Opole 2008, s. 59–106.
- Byliński Janusz, *Sejm z roku 1611*, Ossolineum, Wrocław 1970.
- Chodynicki Kazimierz, Broniewski Marcin, PSB, t. 2, Kraków 1936, s. 462–464.
- Concilium provinciale Regni Poloniae quod Paulo V Pontifice, Bernardus Maciejowski, S. R. E. Presb. Cardinalis Tit: S. Joannis ante Portam Latinam, Archiepiscopus Gnesnensis, Legatus Natus, et Regni poloniae Primas, Primusq. Princeps, habuit Petricoviae anno Domini M.DC.VII, Cracoviae 1630.*
- Dorobisz Janusz, *Sejm nadzwyczajny z 1624 roku*, OTPN, Opole 1994.
- Dubas-Urwanowicz Ewa, *Koronne zjazdy szlacheckie w dwóch pierwszych bezkrólewicach po śmierci Zygmunta Augusta*, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok 1998.
- Dyaryusze i akta sejmowe r. 1591-1592*, wyd. Eugeniusz Barwiński, nakładem Akademii Umiejętności, Kraków 1911.
- Dyaryusze sejmowe r. 1585: w dodatkach: ułamki dyaryusza sejmowego roku 1582, akta sejmikowe i inne akta odnoszące się do sejmu 1585 roku*, wyd. Aleksander Czuczynski, nakł. Akademii Umiejętności, Kraków 1901.
- Dyaryusze sejmowe r. 1597: w dodatkach: akta sejmikowe i inne odnoszące się do tego sejmu*, wyd. Eugeniusz Barwiński, nakł. Akademii Umiejętności, Kraków 1907.
- Dzięgielewski Jan, *Niszczycki Zygmunt*, PSB, t. 23, Wrocław 1978, 139–140.
- Dzięgielewski Jan, *O tolerancję dla zdominowanych. Polityka wyznaniowa Rzeczypospolitej w latach panowania Władysława IV*, PWN, Warszawa 1986.
- Dzięgielewski Jan, *Sprawa „compositio inter status” w latach 1632-1635*, „Kwartalnik Historyczny” 90, 1983, 1, s. 81–91.
- Filipczak-Kocur Anna, *Sejm zwyczajny z roku 1629*, PWN, Wrocław 1979.
- Filipczak-Kocur Anna, *Senatorowie i posłowie koronni na sejmie 1607 roku*, „Przegląd Historyczny” 76, 1985, 2, s. 291–303.
- Garbacz Józef, *Polska wobec konfliktu Wenecji z papieżem Pawłem V (1606-1607)*, „Collectanea Theologica” 19, 1938, 2, s. 145–176.
- Gołaszewski Łukasz, *Spory o dziesięciny. Świeccy i duchowni w Knyszynie na przełomie XVI i XVII wieku*, Instytut Badań nad Dziedzictwem Kulturowym Europy, Wydawnictwo Campidoglio, Warszawa 2016.
- Guzowski Piotr, *Postawa prymasa Bernarda Maciejowskiego w dobie rokoshu sandomierskiego*, „Studia Podlaskie” 11, 2001, s. 35–50.
- Janiszewska-Mincer Barbara, *Rzeczpospolita Polska w latach 1600-1603 (narastanie konfliktu między Zygmuntem III Wazą a stanami)*, WSP, Bydgoszcz 1984.

- Jarmiński Leszek, *Bez użycia siły. Działalność polityczna protestantów w Rzeczypospolitej u schyłku XVI wieku*, Semper, Warszawa 1992.
- Kaniewska Irena, *Sienieński Jakub*, PSB, t. 37, Warszawa–Kraków 1996–1997, s. 174–179.
- Karabowicz Anna, *Stosunki wyznaniowe w Rzeczypospolitej za Stefana Batorego (1576–1586) w świetle prawodawstwa sejmowego i królewskiego*, w: *Cuius regio, eius religio? Publikacja po Zjeździe Historyków Państwa i Prawa, wrzesień 2006 r.*, t. 2, red. Grzegorz Górski, Leszek Ćwikła, Marzena Lipska, Wydawnictwo KUL, Lublin 2008, s. 69–83.
- Karbownik Henryk, *Ciężary stanu duchownego w Polsce na rzecz państwa od roku 1381 do połowy XVII wieku*, Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin 1980.
- Karbownik Henryk, *Deputaci duchowni na Trybunałach Koronnym i Litewskim*, „Kościół i Prawo” 10, 1992, s. 185–202.
- Kempa Tomasz, *Prawosławni wobec rokoszu Zebrzydowskiego*, w: *Homo doctus in se semper divitias habet. Księga pamiątkowa ofiarowana Profesorowi Januszowi Małkowi z okazji siedemdziesiątej rocznicy urodzin i pięćdziesiątej rocznicy rozpoczęcia pracy naukowej*, red. Wojciech Polak, Adam Marszałek, Toruń 2008, s. 263–283.
- Korolko Mirosław, *Klejnot swobodnego sumienia. Polemika wokół konfederacji warszawskiej w latach 1573–1658*, Pax, Warszawa 1974.
- Kozyński Robert, *Duchowieństwo, kościoły i religia w dokumentach sejmików województwa ruskiego w epoce konfesjonalizacji Rzeczypospolitej Obojga Narodów 1648–1768*, Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin 2013.
- Kucharski Tomasz, *Konstytucje „egzorbitancyjne” w Rzeczypospolitej w latach 1607–1648. Zarys problematyki*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 64, 2012, 2, s. 127–159.
- Kwak Jan, *Sejm warszawski 1626 roku*, WSP, Opole 1985.
- Lepszy Kazimierz, *Rzeczpospolita polska w dobie sejmku inkwizycyjnego (1589–1592)*, Napoleon V, Oświęcim 2015.
- Lepszy Kazimierz, *Walka sejmowa o konfederację warszawską w roku 1587*, „Reformacja w Polsce” 4, 1959, s. 113–135.
- Lepszy Kazimierz, *Walka stronnictw w pierwszych latach panowania Zygmunta III*, Napoleon V, Oświęcim 2015.
- Lewandowska-Malec Izabela, *Sejm walny koronny Rzeczypospolitej Obojga Narodów i jego dorobek ustawodawczy (1587–1632)*, Księgarnia Akademicka, Kraków 2009.
- Litwin Henryk, *Chwała Północy. Rzeczpospolita w europejskiej polityce Stolicy Apostolskiej w pierwszej połowie XVII wieku (1599–1648)*, Wydawnictwo KUL, Warszawa 2018.
- Łubieński Stanisław, *Droga do Szwecji Zygmunta III, króla polskiego i szwedzkiego, w 1593 roku. Rozruchy domowe w Polsce w latach 1606–1608*, wyd. Janusz Byliński, Włodzimierz Kaczorowski, Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, Opole 2009.
- Maciszewski Jarema, *Sejm 1607 r. a załamanie się planów reformy państwa*, w: *O naprawę Rzeczypospolitej XVII–XVII wiek. Prace ofiarowane Władysławowi Czaplińskiemu w 60 rocznicę urodzin*, [red. Józef Gierowski et al.], PWN, Warszawa 1965, s. 37–47.
- Maciszewski Jarema, *Wojna domowa w Polsce (1606–1609). Studium z dziejów walki przeciw kontrreformacji*, cz. 1: *Od Stężyca do Janowca*, Ossolineum, Wrocław 1960.
- Maisel Witold, *Trybunał Koronny w świetle laudów sejmikowych i konstytucji sejmowych*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 24, 1982, 2, s. 73–109.

- Mazurkiewicz Józef, *Ustawy amortyzacyjne w dawnej Polsce*, nakładem redakcji, Lwów 1933.
- Müller Wiesław, Kuczborski Jan, PSB, t. 16, Wrocław 1971, s. 71–72.
- Ochmann Stefania, *Pretensje szlachty do duchowieństwa w latach 1615–1616*, „Acta Universitatis Vratislaviensis. Historia” 16, 1969, 108, s. 85–103.
- Ochmann Stefania, *Sejmy z lat 1615–1616*, Ossolineum, Wrocław 1970.
- Opaliński Edward, *Dwa nieznanne projekty „procesu” konfederacji warszawskiej z 1605 i 1607 roku*, w: *Z dziejów stosunków wyznaniowych w Rzeczypospolitej XVI–XVII wieku*, red. Henryk Gmiterek, Wydawnictwo UMCS, Lublin 2000, s. 165–177 (Res Historica, z. 10).
- Opaliński Edward, *Zjazd rokoszowy w październiku 1607 r.*, „Kwartalnik Historyczny” 121, 2014, 3, s. 521–539.
- Pawłowska-Kubik Agnieszka, *Między teorią a praktyką. Kilka uwag o konstytucjach staropolskich na przykładzie konstytucji o senatorach-rezydentach i kompozycji między stanami*, w: *Konstytucje państw współczesnych. Studium prawno-historyczne*, red. Maciej Serowaniec, Jakub Zemła, Tymoteusz Gurbin, Wydawnictwo Naukowe UMK, Toruń 2018, s. 111–141.
- Pawłowska-Kubik Agnieszka, *Rokosz sandomierski (1606–1609). Rzeczpospolita na politycznym rozdrożu*, Wydawnictwo Naukowe UMK, Toruń 2019.
- Pietrzak Jerzy, *Po Cecorze i podczas wojny chocimskiej. Sejmy z lat 1620 i 1621*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 1983 (Acta Universitatis Vratislaviensis, nr 549, Historia 38).
- Pietrzak Jerzy, *W przyciszonym blasku wiktorii chocimskiej. Sejm w 1623 r.*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 1987 (Acta Universitatis Vratislaviensis, nr 890, Historia 57).
- Pisma polityczne z czasów rokoszu Zebrzydowskiego 1606–1608*, wyd. Jan Czubek, t. 2: *Proza*, nakł. Akademii Umiejętności, Kraków 1918.
- Rangoni Claudio, *Relacja o Królestwie Polskim z 1604 roku*, oprac. Janusz Byliński, Włodzimierz Kaczorowski, Wydawnictwo i Drukarnia Świętego Krzyża, Opole 2013.
- Rokosz Zebrzydowskiego, materiały historyczne poprzedzone przedmową i rozprawą pod tytułem „Konfederacja i rokosz w dawnym prawie państwowem polskim”*, wyd. Aleksander Rembowski, [wyd.] Świdzińscy, Warszawa 1893.
- Romaniuk Teresa, *Działalność polityczno-reformacyjna szlachty różnowierczej na Sejmiku Lubelskim w latach 1575–1648*, „Rocznik Lubelski” 18, 1975, s. 33–51.
- Rzońca Jan, *Ostatni sejm przed Cecorą w 1619 r.*, Ossolineum, Wrocław 1983.
- Schmitt Henryk, *Rokosz Zebrzydowskiego. Według źródeł głównie rękopisemnych*, nakładem autora, Lwów 1858.
- Seredyka Jan, *Rzeczpospolita w ostatnich latach panowania Zygmunta III (1629–1632). Zarys wewnętrznych dziejów politycznych*, WSP, Opole 1978.
- Seredyka Jan, *Sejm z 1618 roku*, WSP, Opole 1988.
- Seredyka Jan, *Sejm zawiedzionych nadziei*, WSP, Opole 1981.
- Śmidoda Franciszek, *Sprawy diecezji w Trybunale Koronnym w latach 1578–1589. Kartka z walki szlachty z duchowieństwem za Stefana Batorego i pierwszych lat Zygmunta III Wazy*, „Warszawskie Studia Teologiczne” 6, Warszawa 1933.
- Sobieski Wacław, *Pamiętny sejm*, Gebethner i Wolff, Warszawa 1913.

- Sokołowski August, *Przed rokoszem. Studium historyczne z czasów Zygmunta III*, „Rozprawy Wydziału Historyczno-Filozoficznego Akademii Umiejętności” 15, Kraków 1882.
- Strzelecki Adam, *Sejm z r. 1605*, nakł. PAU, Kraków 1921.
- Strzelecki Adam, *Udział i rola różnowierstwa w rokoszu Zebrzydowskiego (1606-1607)*, „Reformacja w Polsce” 7/8, 1935/1936, s. 101-184.
- Volumina Constitutionum*, t. 2: 1550-1609, cz. 1: 1550-1585, do dr. przygot. Stanisław Grodziski, Irena Dwornicka i Waław Uruszczak, Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 2005.
- Wisner Henryk, *Rokosz Zebrzydowskiego*, KAW, Kraków 1989.
- Wołoszyn Jacek, *Problematyka wyznaniowa w praktyce parlamentarnej Rzeczypospolitej w latach 1648-1696*, Semper, Warszawa 2003.

Biogram: Agnieszka Pawłowska-Kubik — doktor nauk humanistycznych w zakresie historii, asystent w Zakładzie Historii i Filozofii Nauk Medycznych Gdańskiego Uniwersytetu Medycznego, absolwentka UMK w Toruniu. Zainteresowania badawcze: dzieje polityczne Rzeczypospolitej Obojga Narodów ze szczególnym uwzględnieniem konfliktów władców ze szlachtą, teoria i praktyka funkcjonowania konstytucji staropolskich, medycyna nowożytna a elity państwa polsko-litewskiego. Stypendystka Polskiej Misji Historycznej w Würzburgu oraz Fundacji Lanckorońskich, wyróżniona w 2015 r. w konkursie „Skomplikowane i proste” pod patronatem MNiSW; kontakt: agnieszkapawl@wp.pl.

Author: Agnieszka Pawłowska-Kubik — PhD in history, lecturer at the Department of History and Philosophy of Medical Sciences of the Medical University of Gdańsk, graduate of the Nicolaus Copernicus University in Toruń. Research interests: political history of the Polish-Lithuanian Commonwealth, with special emphasis on the conflicts between the rulers and the nobility, the theory and practice of the implementation of statutes, modern medicine, and the elite of the Polish-Lithuanian state. Scholarship holder of the Polish Historical Mission in Würzburg and the Lanckoroński Foundation, awarded an honourable mention in the 2015 ‘Complicated and Simple’ competition under the patronage of the Ministry of Science and Higher Education. Contact: agnieszkapawl@wp.pl.